

“Ermeniler Kimdir” Sorusu Hakkında Mitolojik Bir Değerlendirme

Mehmet Yılmaz*

Özet

Ermenilerin kim olduklarıyla ilgili ileri sürülen birden çok teori vardır. Bunlardan biri Hint-Avrupa Teorisi'dir. 19. yüzyılın ilk yarısından sonra Avrupa'daki dilbilim çalışmalarına paralel olarak bazı dilbilimciler dikkatlerini Ermeniceye de çevirdiler. 1837'de Prof. Julius Heinrich Petermann¹, Ermenice'nin Hint-Avrupa dil ailesine mensup olduğunu iddia etti. Petermann'dan başka Friedrich Heinrich Hugo Windischmann², karşılaştırmalı dilbilimin kurucusu sayılan Franz Bopp³ ve dönemin diğer bazı önemli uzmanları da bu görüşü benimsediler. Bunlara ilave olarak Max Müller⁴ de Ermenice'nin Hint-Avrupa dil ailesinden bağımsız bir dal olmayıp bu kolun Aryan dilleri grubundan olduğunu açıkladı. 1880'li yıllarda Johann Heinrich Hübschmann⁵ bu görüşü reddetmiştir. O, Ermenice'nin Hint-Avrupa dil ailesinin bağımsız ve kendine mahsus bir dalı olduğunu delilleriyle göstermeye çalışmıştır. Ancak, onun bu görüşü sonraki yıllarda çetnli gerekçelerle eleştirilmiştir. Bu çalışmada, Ermenilerin tarihsel süreçte kimlerle dil, din ve kültürel yönden temasta buldukları, kültürel alışverişleri tartışıldıktan sonra Moses Khorenats'i'nin Ermeni Tarihi isimli eserinde ileri sürdüğü ve Ermenilerin

mitolojik soy kütüğü de denilen bu teoride adı geçen ve halen popüler Ermeni kültüründe de çokça kullanılan belli başlı kabramanların kimlikleri ve Ermeni mitolojisinde oynadıkları rol üzerinde durulmuştur.

Anabtar Kelimeler: Ermeniler kimdir, Romalılar, Ermeni-Bizans ilişkileri, Ermeni-Arap-Türk ilişkileri, Moses Khorenats'i Tarihi, Ermeni kabramanları.

Abstract

There are many theories about origin of Armenians. One of them is the theory of Indo-European. After the first half of the 19th century in Europe parallel to linguistic studies at some linguists have turned their attention to the Armenian. In 1837, Prof. Julius Heinrich Petermann claimed, that Armenian belong to the Indo-European language family. Hugo Friedrich Heinrich Windischmann other than Petermann'n, considered the founder of comparative linguistics Franz Bopp and other important specialists of the period adopted this opinion. In addition, Max Müller has announced that the Armenian branch of the Indo-European language family, but this branch of the group of Aryan languages. 1880's Johann Heinrich Hübschmann rejected this view. He tried to show the evidence that Armenian independent of the Indo-European language family, and peculiar to itself on a branch. However, later years, his opinion has been criticized different reasons. In this study, the Armenians with whom in the historical process, linguistic, religious and cultural aspects in contact with their cultural exchange after explaining Moses Khorenats'i'n Armenian History in his essay has argued and Armenians mythological pedigree, also called the theory mentioned and is still popular Armenian culture in the widely-used certain the identities of the major heroes and focused on their role in Armenian mythology.

(*) Doç. Dr. Harran Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

- (1) 12 Ağustos 1801 Glauchau – 10 Haziran 1876 Bad Nauheim. Ünlü Alman oryantalist. Ermeni Dilinin Grameri adlı eseri 1837 yılında yayımlanmıştır.
- (2) 13 Aralık 1811 Aschaffenburg - 23 Ağustos 1861 Münih. Ünlü Alman oryantalist. Özellikle Klasik Ermenice ve Farsça üzerine çalışmalarıyla tanınmaktadır.
- (3) 14 Eylül 1791, Mainz - 23 Ekim 1867, Berlin. F. Bopp Alman dilbilimcisi ve Hint – Avrupa dil ailesinin Hint – İran grubuna bağlı Sanskritçeyi araştıran bilim adamıdır. Karşılaştırmalı Hint – German Dil biliminin kurucusu olarak kabul edilir.
- (4) 6 Aralık 1823-28 Ekim 1900. Ünlü Alman filolog ve oryantalist.
- (5) 1848 - 1908. Alman dilbilimcisi ve oryantalist. İlk çalışmasını Hint-Avrupa dillerinden olan Ermenice üzerinde yapmıştır.

Key Words: Who are the Armenians, Romans, Armenian-Byzantine relations, Armenian-Arabs-Turks relations, History of Moses Khorenats'i, Armenian heroes.

0. Giriş

Ermeniler hakkındaki yazılı ilk kaynak I. Darius zamanında M.Ö.522'e tarihlenen, Behistun'da kaya üzerine kazınmış bir kitabedir⁶. Bu kitabede⁷ "Armina" kelimesi bir coğrafi yer olarak kullanılmıştır. Armina/Armenia kelimesi "Yukarı İller/Yukarı Memleket"⁸ anlamlarında kullanılmış olup herhangi bir şekilde ırk kavramına karşılık gelmemektedir. Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*⁹ isimli eserinin değişik sayfalarında, yine coğrafi anlamı kastederek "Ermeni" kelimesini kullanır. Bölgenin arazi yapısının tahlilini yaptıktan sonra oradaki halkın barınma, beslenme ve inançlarıyla ilgili kıymetli bilgiler verir. Ksenophon'a göre meskenler, XIX. yüzyılın sonlarına kadar Doğu Anadolu'da, kısmen de günümüz Ermenistan'ında rastladığımız; toprak altında, girişleri tepede, içleri geniş ve penceresizdi. Merdivenle evlere iniliyordu. Hayvanlar için ayrıca giriş delikleri kazılmıştı. Meskenlerin içinde insanlarla birlikte koyunlar, keçiler, inekler ve diğer kümes hayvanları yaşıyordu.¹⁰ Antik Anadolu ile ilgili değerli bir kaynak bırakmış olan Strabon'un *Geographika*'sının XII, XIII ve XIV. kitapları dönemin Anadolu coğrafyası hakkındadır. Buradaki bilgilere göre *Armenia*'nın sınırları, "doğuda Media, batısı Kappadokia, kuzeyi Kolkhis ve İberia, güneyi Syria'yla" çevriliydi.¹¹ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası -I* isimli çalışmasında¹² tarihi Kral Yolu'nu anlatırken, "Armenia'da 56,5 (311 km. kadar) parasang tutarında 15 konak ve bir kale vardır." cümlesiyle *Armenia*'yı bir coğrafi bölge olarak kabul eder. Georg Ostrogorsky'nin *Bizans Devleti Tarihi*'nde "Komşu Armenia..." ifadesi geçer ki bu da coğrafi anlamı işaret eder.¹³

Çağdaş Ermeni araştırmacılar ise, *Armeni/Armenia/Armina* şeklinde telaffuz edi-

len kelimenin coğrafyayı karşıladığını kabul etmekle birlikte aynı zamanda "ırk" anlamını da içerdiğini savunurlar. Keğam Kerovpyan'a göre, Haya ve Arme ırk birlikleri Ermeni halkının çekirdeğini oluşturmuştur. M.Ö.15. yüzyılda Asur kaynaklarından hareketle, Van Gölü civarında altmış kadar Nayiri ve Urartu soyunun birleşmesiyle önce Nayiri daha sonra da Urartu ırkı oluşmuştur.¹⁴ Urartu milleti sonra da Urartu devletini kurmuştur. Urartu devletinin yıkılmasıyla (M.Ö.585) bölgede bulunan Hayasa ve Arme halklarının güçlenmesi için uygun ortam oluşmuştur. Bunun neticesinde M.Ö.7. - 2. Yüzyıllar arasında gerçekleşen tarihsel oluşumların sonucunda Ermeni halkı tarih sahnesine çıkmıştır. Kerovpyan da Ermeni halkının Anadolu'da

(6) *The Armenian People From Ancient to Modern Times, Volume-I*, edited by Richard G. Hovannisian, St. Martin's Press, New York, 1997, s.19. I. Darius'un hükümdarlık zamanıyla ilgili kaynaklarda farklı tarihler mevcuttur. Hovannisian, bu tarihi M.Ö. 518 olarak gösterir. Tarihiçi Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi* eserinde bu tarih için "518'den sonra" ifadesini kullanır. Çev: Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul 2006, s.73. Mehmet Ersan ise, M.Ö. 521 tarihini gösterir.

(7) Behistun Kitabesi: I. Darius zamanında (522-586), günümüzde Bagastan'a yakın, yaklaşık yüz metrelik bir kayaya kazınmış bir kitabedir. Kitabede Kral Darius ve ölümleri, elleri arkada bağlı, boyunlarına ip geçirilmiş halde yendiği dokuz düşmanı gösterilmektedir. Üç dilde yazılmıştır: Eski Farsça, Sümerce ve Elamca. Kitabede Darius'un ağzından Babil Kralı Nidintu Bel'i (Nebukadnezzar) nasıl yendiği ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Geniş bilgi için bkz: *The Greenhaven Encyclopedia of Ancient Mesopotamia*, by Don Nardo, Robert B. Kebric, Greenhaven Press, USA, 2007, s.56.

(8) Mehmet Ersan: *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s.1.

(9) Ksenophon: *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, Türkçesi: Tanju Göksel, Sosyal Yayınları, İstanbul 1998.

Ksenophon, M.Ö. 430 yılında, Atine yakınlarında doğdu. Genç yaşta, ünlü filozof Sokrates'in öğrencileri arasına katıldı. M.Ö. 404 yılında, Peloponez Savaşı sona ermiş, Isparta'ya yenilen Atina, çok kötü şartlarla bir barış imzalamak zorunda kalmıştı. Üç yıl sonra, İran kralı Artakserkses'in kardeşi genç Kyros, Ispartalı kuvvetler ve paralı askerler yardımıyla, tahtı zorla ele geçirmek amacıyla güderek harekete geçti. Ksenophon, Kyros'un düzenlediği bu sefere katıldı (M.Ö. 401-400). Anabasis'te Yunanlı olmayan başka kuvvetlerin yani Yunanlıların deyimiyle "Barbarların" da katıldığı ve Batı Anadolu'daki Sardes'ten başlayarak Güney Mezopotamya'daki Kunaksa'ya kadar varan ve burada krala, yani Artakserkses'e karşı verilen meydan savaşında Kyros'un ölümüyle ama Yunanlıların zaferiyle sonuçlanan; daha sonra Yunan ordusunun yani *Onbinlerin* tek başına, Anadolu içinden geçip Kuzeydoğuya yürüterek yeniden Karadeniz kıyılarından anayurtlarına dönerken geçirdikleri akıl almaz serüvenler dile getirilmiştir. A.g.e: s.4.

(10) Ksenophon: a.g.e., s.130. Geniş bilgi için ayrıca bkz: *Armenian: Folk Arts, Culture and Identity*, Edited by Levon Abrahamian and Nancy Sweezy, Indiana University Press, 2001, s. 81,82,83 ve 84'te bu evlerin yirminci yüzyıldaki varlığıyla ilgili orijinal fotoğraflar bulunmaktadır.

(11) Strabon: *Antik Anadolu Coğrafyası*, Çev: Prof. Dr. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s.295.

(12) Veli Sevin: *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası -I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s.8.

(13) Georg Ostrogorsky: *Bizans Devleti Tarihi*, Çev: Prof. Dr. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s.52.

(14) Keğam Kerovpyan: *Mitolojik Ermeni Tarihi*, Çev: Sarkis Seropyan, Aras Yayınları, İstanbul 2003, 78.

ikamet eden çeşitli halkların müşterekliğiyle oluştuğunu teyit eder: "...Ermeni halkının en yakın atalarının, Ermeni platosunun batısında ve Küçük Asya'nın doğu bölümlerinde yaşamış olduğuna kesin gözüyle bakılmaktadır. Hemen hemen tüm eski toplumlar gibi Ermeniler de, ayrı adlar taşıyan ve aralarında kan bağı olan ırklardan meydana gelmişlerdir."¹⁵ cümleleriyle Ermeni halkının oluşumuna tartışmalı bir açıklama getirirken aynı zamanda *Armeni, Armenia, Armina* adlarındaki "ni/nia/ina" eklerinin bu ırkın yaşadığı yeri işaret ettiklerini söyler.¹⁶ Ancak, bu söylenenlerin hiçbiri araştırmacılar arasında tam olarak kabul görmemiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi ile Güneydoğu Anadolu'nun tamamını, Doğu Karadeniz'in bir bölümünü, Gürcistan'ın güneyini, Kısmen Kafkas Dağları, Azerbaycan'ın bir bölümünü içine alarak Hazar Denizi'ne ulaşan, güneyde Urmiye Gölü'nden başlayarak, tarihte Yukarı Mezopotamya olarak adlandırılan toprakları kapsayan ve Ermeni tarihçilerinin *Büyük Ermenistan/Medz Hayastan* dedikleri coğrafya tarih boyunca önemli medeniyetlerin beşiği olmuştur.¹⁷ M.Ö. 1.yüzyıl ile M.S. 2. yüzyıllar arasında bu topraklarda Ermeniler büyük bir krallığa sahiplerdi. Ancak Ermenilerden çok önce bu topraklarda farklı kavimler bin yıllar boyu yaşamışlar, büyük imparatorluklar kurmuşlardır.¹⁸

Tarihte *Bereketli Hilal*¹⁹ olarak adlandırılan bu coğrafyanın önemli bir kısmında Anadolu toprakları bulunur. Bu toprakların tarihi, aynı zamanda insanlığın da tarihidir. Buralarda kurulan medeniyetler sadece bir halkın değil, bütün insanlığın malıdır; çünkü, bugün gündelik hayatımızda kullandığımız birçok araç gerecin, tahıl ürününün ve düşünce dünyamızı aydınlatan kavramın ortaya çıktığı yer *burasıdır*. Eldeki bilgilere göre M.Ö. 9700'lerden beri bu bölgede insanlar yaşamaktadır.²⁰ Ancak M.Ö. 3000'lerden önceki bir tarihte, bugün Mezopotamya denilen coğrafyaya gelen ve kendilerine "Sümerler" denilen kavmin insanlık tarihinde yapmış

olduğu büyük sıçrama, hem o tarihlerde bölgeyi hem de sonraki yüzyıllarda dünyanın büyük bir kısmını pek çok açıdan etkilemiştir. Yazının icadı, çok tanrılı bir inanca sahip olmanın getirdiği büyük bir mitolojik birikim, sosyal hayatı kontrol eden kanunlar, ilk yerleşim alanlarının kurulması, çeşitli hububat ürünlerinin ıslahı, toprağın ekilip biçilmesi, vergilerin düzenlenmesi, takvimin hazırlanması, matematik, tıp gibi birçok "ilk" onlar tarafından uygulanmıştır.²¹ Sümerlerin komşuluk ettiği Akkadlar da yaklaşık olarak M.Ö. 3000'lerden önceki bir tarihte, Sümer topraklarının kuzeyine gelip yerleşmişlerdi.²² Akkadların Sami asıllı bir kavim oldukları söylenir. Yaklaşık bin yıl Sümerlerle komşuluk ettikten sonra Kral Sargon zamanında Sümerleri yenmişler ve dünyada bilinen ilk imparatorluğu kurmuşlardır. Araştırmacılar tarafından Akkad dönemi kesin tarihlerle değil, yaklaşık olarak M.Ö. 2296-2105 tarihleri verilir. Tanrıça İştar, Tanrı Şamaş ve Ay tanrısı Sin Akkad döneminde tapınılan önemli tanrılarıdır. Yaklaşık iki yüzyıl sonra, özellikle Kral Naram-Sin'in ölümüyle Akkad devleti parçalanmaya başladı. Daha sonra da Akkad toprakları Mitanni/Gutilerin²³ egemenliği altına girdi.

(15) Kerovpyan:a.g.e., s.81.

(16) Kerovpyan:a.g.e., s.82.

(17) Ermeni tarihçi ve coğrafyacıları bugünkü Türkiye toprakları için "Türkiye veya Anadolu" kelimelerini kullanmaktan öte, bunun yerine Türkiye'nin çok büyük bir kısmını içine alan "Büyük Hayk veya Ermenistan Platosu" adlarını kullanırlar. Onlara göre, Eski Ermenistan, Medz (büyük) Hayk ve Pokr (küçük) Hayk diye iki bölüme ayrılır. Medz Hayk'a aynı zamanda Ermeni Dağ Ülkesi de denilir. Medz Hayk yaklaşık 300 bin kilometre karelik bir alanı kapsar; sınırları kuzeyden Kura Nehri, güneyden Toros dağları ve Yukarı Mezopotamya, doğuda Hazar Denizi, batıda ise Fırat Nehri'nin güneye kıvrılan bölümlerine kadar uzanır. Küçük Hayk ise bugünkü Akdeniz bölgesinin doğu kısmını, Çukurova'yı içine alan 60 bin kilometre karelik bir alandır.

(18) Ayrıca, Ermeni tarihçilerinin *Büyük Ermenistan* dedikleri toprakların son derece romantik bir tasvir için bkz: *Armenia and Her People or The Story of Armenia*, By Rev. George H. Filian, Hartford, Conn 1896, s.23 vd.

(19) Türkiye'nin güney doğusundan başlayan, güneyde Filistin, Ürdün, Suriye ve Irak'ı da kapsayan, doğuda İran'ın Zagros Dağları'na kadar uzanan, aşağıya doğru yarım ay şeklinde yayılmış dağlık bölgesi ile bunun altında kalan yere verilen isimdir.

(20) Şanlıurfa-Göbeklitepe'de yapılan kazılarda, bu tarihin çok daha gerilere, M.Ö.11-12 binlere kadar gidebileceği düşünülmektedir.

(21) Geniş bilgi için bkz: Samuel N. Kramer: *Tarih Sümer'de Başlar*, Kabalcı Yayınları 1999.

(22) Akad veya Akkad. Geniş bilgi için bkz: *Antik Dünya Ansiklopedisi*, Çeviren: Zeynep Gür, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2010, s. 22.

(23) Asurlular bazı metinlerinde Mitannilere "Guti" adını vermiştir.

Mitannilerin Hind-Avrupalı bir halk olduğu ve M.Ö. 2000'lerin ortalarına doğru Anadolu'ya gelerek Hurri topraklarını işgal ettikleri araştırmacılar tarafından belirtilir.²⁴ Mitannilerin Anadolu'daki hâkimiyetleri aşağı yukarı iki yüzyıl sürmüştür. Halkın ekserisi Hurrilerden oluşmaktaydı. Hurriler M.Ö. 3000'lerin ortalarından itibaren Mezopotamya'da, Yukarı Dicle bölgesinde ortaya çıkmış ve zamanla Eski Önasya'ya yayılmışlardır. Bu halk varlığını M.Ö.7.yüzyıla kadar devam ettirmiştir. Hurriler güçlü bir kültür oluşturmuşlar, gerek kendi dönemlerinde gerekse kendilerinden sonra Anadolu'daki birçok kavmin inancını ve kültürünü etkilemişlerdir.²⁵

Yukarıda, kabaca sınırlarını çizdiğimiz ve Ermenilerin *Büyük Ermenistan/Mez Hayaştan* dedikleri coğrafyada, *Urartu*²⁶ ya da kendilerine verdikleri isimle *Nairi*'ler büyük bir medeniyet kurmuşlardı. Urartular tarım, hayvancılık ve sanatta büyük bir ilerleme kaydetmişlerdi. Urartu sanatının tesiri çok uzak coğrafyalara kadar yayılmıştır. Yapılan araştırmalarda Urartu sanatı ile İtalya'daki Etrüsk prenslerinin mezarlarında bulunan bazı bronz kaplar arasında çok yakın bir ilişki bulunmuştur.²⁷ Urartular kendi dönemlerinde çevrelerindeki birçok kültürü etkilemişlerdir, bunlardan biri de Ermeni mitolojisidir. M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren İran üzerinden gelen Med akınları neticesinde Urartu devleti M.Ö.6.yüzyılda yıkıldı. Medlerin kökenleriyle ilgili kaynaklarda ciddi bilgiler mevcut değildir. Ancak Pers kültürüne yakın oldukları bilinmektedir. Konuştukları dilin (Medce) Babilce ve Elamca'dan daha çok eski Farsça'ya yakın olduğu tahmin edilmektedir. Medler M.Ö. 550'lilerden itibaren Pers/Ahameniş/Akamaniş imparatorluğunun içinde erimeye başlamışlardır.

Bu tarihten sonra Ermeni mitolojisi üzerinde önce Pers daha sonra da III. Darius döneminde Büyük İskender'in Persleri yenmesi üzerine Helen kültürü bariz bir şekilde etkili olmuştur. Ermeni tarihçiler ve Ermeni kültürünün diğer alanlarını araştıranlar, yukarıdan beri kendilerinden özet halinde bah-

sedilen halkların, kültürel anlamda Ermeni kültürünün çekirdeğini oluşturduklarını ifade ederler. Bu sebeple de Ermeniler, başta Urartular olmak üzere, kendilerini çeşitli gerekçelerle bu halkların kültürel mirasçıları sayarlar. Gerçekte, Ermenilerin tarih sahnesine çıkışları, yukarıda sınırları çizilen topraklara hangi yollarla geldikleri veya eskiden beri mi orada yaşadıkları, hangi kavmin ya da kavimlerin ahfâdı oldukları gibi sorular ve bu soruların cevapları tartışmalıdır. Bu konularda çok çeşitli tartışmalar yaşanmış ve farklı teoriler ortaya atılmıştır.

1. Ermenilerin Kim Olduklarıyla İlgili Teoriler

1.1. Hint-Avrupa Teorisi

XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Avrupa'daki dilbilim çalışmalarına paralel ola-

(24) Ekrem Akurgal: *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak 1997, s. 36. Akurgal'ın Anadolu'ya gelen kavimlerin geliş ve dönüş yönleri, birbirlerini etkilemeleri hususunda önemli bir değerlendirmesi vardır. Ona göre, "Anadolu tarihi bütünüyle gözden geçirilirse görülecektir ki, yarımada dışarıdan gelen yabancı kavimler, hangi ülkelerden gelmişlerse onların özelliklerini korumuşlar ve kurdukları devletler son bulunca, hangi yönden gelmişlerse oraya doğru geri çekilmişlerdir. Hellenler, Phrygler ve Keltler Batı'dan gelmişler ve tarihleri boyunca Batılı özelliklerini korumuşlar, bunlardan Phrygler siyasi varlıkları son bulunca geliş yönlerine doğru geri çekilmişlerdir. Bunun gibi Doğu'dan gelen ve Avrupa'ya yayılan Osmanlı Türkleri imparatorluk son bulunca geriye, Anadolu'ya göç etmişlerdir. Hititlerin baştan beri Mezopotamya etkileri göstermeleri ve Büyük Krallık çöktükten sonra güneyde oturan Luvililerin ve büyük bir olasılıkla Orta Anadolu'daki Nezilerin, Suriye yörelerine dönmeleri, Indo-Avrupalıların asıl yurtları olan kuzey bölgelerinden Anadolu'ya doğudan, yani Kafkasya'dan gelecek Güneydoğu Anadolu bölgelerinde uzunca bir süre kaldıklarına, sonra Orta Anadolu'ya yerleştiklerine işaret etmektedir. Avrupa'nın kuzeyinde oturan Hind-Avrupalılar pek iyi bilinmeyen nedenlerden ötürü M.Ö. 3. binin sonr. çeyreğinde (M.Ö.2250-2000) Atlantik kıyısından Hindistan'a kadar uzanan bir mekân içinde güneye doğru göç etmişlerdir. Bu büyük göç sırasında çeşitli dönemlerde adlarını genellikle sonradan almış olan Germenler, Latinler ve Hellenler gibi kavimler aşağı yukarı bugünkü yerlerine gelmişler, İranlılar ve Hintliler gibi Hind-Avrupalı kavimler de yine değişik dönemlerde olmak üzere şimdiki ülkelerine göç etmişlerdir. Bu arada Anadolu'ya gelen Hind-Avrupalıların bazı bölükleri Balkanlar'dan, bazı bölükleri de Kafkasya üzerinden gelmişlerdir. Balkanlar'dan gelenler arasında Troialıları ve Thrakialıları zikredebiliriz. Phrygler ve daha başka Balkan kavimleri bunların 1200 sıralarında olagelen son göç dalgasıdır. Hititler ve onlarla gelen daha birçok Hind-Avrupa boyları ise yukarıda anlatmaya çalıştığımız nedenlerden ötürü doğudan Kafkasya üzerinden inmişler ve ilk önce uzunca bir süre Güney-Doğu Anadolu'da kaldıktan sonra Orta Anadolu'daki yerlerini almaya başlamışlardır." Akurgal: A.g.e., s. 35-36.

(25) Dr. Adil Alpman: "Hurriler", *dergiler.ankara.edu.tr/18/833/10518.pdf*, s. 283 vd. (Erişim Tarihi: 15.06.2013)

(26) Tarihte ilk defa, Asur kralı I. Salmanassar'ın (M.Ö.1274-1245) döneminde yazılan bir yazıtta, krallığa karşı çıkan ülkelerin arasında *Uruatri* adına rastlanır. Bunlar, Hurri dilinin bir lehçesini konuşuyordu.

(27) Geniş bilgi için bkz: Ekrem Akurgal: *Urartu Medeniyeti*, dergiler.ankara.edu.tr/14/695/8818 (Erişim Tarihi: 24.01.2014)

rak dilbilimciler dikkatlerini Ermeniceye de çevirmişlerdir. 1837 yılında Prof. Petermann Ermenicenin Hint-Avrupa dil ailesine mensup olduğunu iddia etmiştir. Windischmann ve karşılaştırmalı dilbilimin kurucusu sayılan Bopp ve başka uzmanlar bu görüşü benimserler. Max Müller, Ermenicenin Hint-Avrupa dil ailesinden bağımsız bir dal olmayıp bu kolun Ari dilleri grubundan olduğunu belirtir. Ancak 1880’li yıllarda Hübchmann bu görüşü reddeder; ona göre, Ermenice, Hint-Avrupa dil ailesinin bağımsız ve kendine mahsus bir dalı olduğunu delilleriyle bunları ispatlar.²⁸ Bu dil teorisini savunanlara göre, Hint-Avrupalı milletler anayurtlarını yaklaşık M.Ö. XV. yüzyılda Balkan ve Trakya bölgelerinden geçerek Küçük Asya’ya (Anadolu) ilerlediler. Bu grupların içinde Armenler de bulunuyordu, Armenler M.Ö. VII. yüzyıla doğru Küçük Asya’daki dağlık bölgeye yerleşip oradaki yerli halklarla karıştılar.

Ancak XIX. yüzyılın sonlarına doğru hem dil hem de Ermeni halkının nasıl oluştuğuna çözüm getiren bu teoriye itirazlar yükseldi. Bu durumda Ermenice saf bir Hint-Avrupa dili değildi, dahası Hint-Avrupalı olmayan önemli ölçüde yabancı unsurları bünyesinde barındırıyordu. Ermeni araştırmacı Prof. Kerovpe Badganyan’a göre Ermeni halkı tek bir unsurdan oluşmamıştı. Ermeniler için kullanılan “Hay” ve “Armen” ifadeleri bu çok ulusluluktan bir araya gelme düşüncesini zaten destekliyordu.²⁹ XX. yüzyılın başlarında bir diğer araştırmacı da Hint-Avrupa teorisine ciddi bir eleştiri getirdi. Prof. A. Garipyan’a göre, Ermeniler göçmen bir halk olmadıkları gibi, başka güçlü bir ırkın kolu da değiller. Onlar yerel, soya dayalı olarak birlikte yaşayan küçük toplulukların (yaklaşık iki yüz soy) kaynaşmasıyla, siyasî, sosyo-ekonomik sebeplerle beraber gelişip bir halkın (Ermenilerin) çekirdeğini meydana getirmişlerdi.³⁰

1. 2. İçeriye Göç Teorisi (Thrak-Frig Kökeninden)

Bu teoriye göre Ermeniler Frigya kökenlidir. Bu teoriyi destekleyen araştırma-

cılar, Herodot’un “Armenler Frigyalılar gibi silahlanmışlardı ve bir Frigya kolonisiydiler, dilleri de Frigyalılarınkine benziyordu.” cümlesini kaynak olarak göstermektedir.³¹ Bundan başka yine Yunan kaynaklarına göre Frigyalılar Balkanlardan Anadolu’ya göçen bir halktı. Armenler de onlarla beraber gelmiş daha sonraları ise Anadolu’nun doğusuna yerleşmişlerdi. Strabon’un anlattığı bir efsanede ise, gemiyle Kolkhis’e giden Argonautlar’ı yöneten İason’a, Tselya’daki Poyreis gölü yakınlarındaki Armenion kentinden Armenios adında biri onlara arkadaşlık etmişti³². Ermeni araştırmacılar, Avrupalı araştırmacıların efsanelere dayalı ve tarihi vesikalardan yoksun bu teoriye karşı çıkmışlardır. Onlara göre Ermeniler ve kendi klasik dilleri, Küçük Asya’nın yerel halklarıyla siyasî, kültürel kaynaşma neticesinde, yüzyıllar içinde oluşmuş bir birliktir.³³

1.3. Urartu Kökenlidirler

Ermenilerin kökeniyle ilgili bir diğer teori de onların Urartulardan³⁴ geldiğidir. M.Ö. 900-600 yılları arasında en parlak dönemini yaşayan Urartu devleti güçlü bir kültür meydana getirmeden evvel, M.Ö. XIII. yüzyıla doğru aynı bölgede hayvancılıkla geçinen, küçük aşiretlerin varlığı bilinmektedir.

(28) Kerovpyan: a.g.e., s.70.

(29) Kerovpyan: a.g.e., s.71.

(30) Kerovpyan: a.g.e., s. 72.

(31) *The Armenian People From Ancient to Modern Times, Volume-I*, s. 20 vd. Ayrıca bkz: Kerovpyan: a.g.e., s. 74.

(32) Kerovpyan: a.g.e., s.74 vd. Ayrıca bkz: *Armenian: Folks Arts, Culture, and Identity*, s. 3.

(33) *The Armenian People From Ancient to Modern Times, Volume-I*, s.23/24.

(34) “M.Ö. 9. yüzyılda Anadolu topraklarının doğusunda güçlenmeye başlayan bir halkla beraber, Demir Çağı krallıklarına Urartu adıyla bir yenisi daha eklenmiştir. Kafkaslar’dan geldikleri ağırlıkla kabul gören bu halk, merkezi Tuşpa’da (Van) güçlü bir krallık kurmuştur. Dağlık bir coğrafyada kurulan krallığın sınırları, Batı’da Fırat nehri kıyısından, Doğu’da Urmiye Gölü Havzası’na, Güney’de Toros Dağları’na kadar genişlemiştir. XIX. yüzyılda, Krallığın keşfiyle başlayan çalışmalar sonucunda Doğu Anadolu’nun bu en güçlü halkı hakkında birçok bilgi elde edilmiştir. Sert coğrafi koşulları yaşamlarına uyduran, ya da tam tersi yaşamlarını sert coğrafyaya uygun düzenleyen bu insanların inançları, dilleri, mimari özellikleri ve sanat üslupları gibi birçok farklı topluluklarla siyasal ve kültürel ilişkileri gibi bazı noktalar hala soru işaretleri taşımaktadır.” Geniş bilgi için bkz: *Urartu Kültürü Üzerindeki Geç Hitit Etkileri*, Sanem Erdil Kocaman, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Kemal Köroğlu, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eski Çağ Tarihi Dalı, İstanbul 2007, s.i. Ayrıca bkz: *Armenian Folklore Bibliography*, Anne V. Avakian, University of California Press Berkeley-Los Angeles-London, 1994, s.xv.

Bu kültürü, devletin topraklarında yaşayan birçok halk oluşturmuştu. Daha sonraları Ermeni halkının ilk ataları olarak anılacak topluluk veya topluluklar bu ülkeyi işgal ettiklerinde³⁵ Urartu kültürünü ve dilini (Haldi)³⁶ ortadan kaldırmak yerine onu benimsediler. Tarihi süreçte de yeni gelen hâkim kuvvetler yerli halklar kaynaşp Ermeni toplumunun ilk tohumunu attılar.

1.4. Tanrı Hayk'ın Çocukları

Ermenilerin kim olduklarına dair günümüzdeki en popüler teorilerin başında gelir. Hayk, Ermeni panteonunun baş tanrısı, Ermeni halkının isim babası ve ilk atasıdır. Ermeniler arasında genellikle bu teori kabul görmektedir.

1.5. Turanî ya da Kafkasyalı Halk

R. Grousset, dilbilimci Meillet'in, "Ermenicenin gerek fonetik, gerek morfolojik yapısında güçlü bir Kafkas etkisi taşıdığı..." cümlesini referans göstererek kavim ve köken olarak da Ermenilerin Kafkas halklarıyla bir ilişkilerinin var olabileceğini söyler.³⁷ Araştırmacılarımızdan Mehmet Ersan da Ermenileri "Turanî bir kavim, Kafkas halklarından biri" diyerek çeşitli araştırmacıların görüşlerine dayanarak bu bilgileri aktarır.³⁸

Bu uzun ve zorlu tarihi süreçte Ermeniler çok farklı kültürlerle temas halinde bulunmuşlardır. Bu temaslar neticesinde Ermeni kültürü üzerinde Pers, Roma, Arap ve Türk kültürün tesirleri görülmüş, bazı durumlarda da kültürel alışveriş meydana gelmiştir.

2. Ermenilerin Tarihsel Süreçte Etkileşimde Buldukları Devletler/Halklar

2.1. Ermenilerin Persler ve Romalılarla İlişkileri

Ermeniler gelecek yüzyıllarda kendi toprakları olacak yerleri işgal ettikleri zaman,

bu ülke Med İmparatorluğu'na dâhil edilmişti (612-549).³⁹ Daha sonraları bu imparatorluğun yerini Pers Akhamani/Akamanış İmparatorluğu almıştır (549-330). Ermeniler bu yüzyıllar içinde Perslerle temasa geçtiler. Yüzyıllara dayanan bu temas Ermeni kültürünün tarihsel gelişimini derinden etkilemiştir. Bu tesir, Ermeni dilinden tarihine, mitolojisine kadar birçok alanda kendini bugün de göstermektedir.⁴⁰ Ancak kaynaklarda bu yüzyıllara dair bilgiler fazla değildir.

Pers İmparatorluğu Büyük İskender tarafından fethedildiğinde, Ermeni toprakları da İskender'in eline geçti. Ancak İskender'in kendisi hiçbir zaman Ermeni topraklarına girmedi. Bunun yerine kendisine bağlı bir vali tarafından yönetilen bir eyalet olarak kaldı. Büyük İskender'in ölümünden (M.Ö. 323) sonra eyalet, Makedon kökenli bir hanedan olan Seleukoslar döneminde de valilerce idare edildi.⁴¹ Ermenistan bölgesi iki yüzyıldan fazla Roma İmparatorluğu'nun tayin ettiği valiler tarafından yönetilmiştir. Bu dönemde İran kültürünün yerine Helenistik kültür Ermeni topraklarının tamamını etkiledi. Ermeni mimarisi, taş işçiliği ve dil olarak Yunanca her tarafta yaygınlaştı: Basılan paraların üzerinde Yunanca yazılar yer aldı, insanlara ve şehirlere Yunanca isimler konuldu. Helenistik çağ üç yüzyıldan fazla bir süre devam etti.⁴²

İran, iki yüzyıllık bir gerilemeden sonra, Arsakid/Arşaguni Partları zamanında tekrar bu bölgede güç kazanmaya başladı. Se-

(35) Mirjo Salvini: "Urartu hanedanının henüz tam olarak açıklanmamış çöküşüne değin..." ifadelerini kullanarak Ermeni araştırmacıların bu hanedanlığa kendi atalarının son verdiği teorisine bir anlamda karşı çıkar. Geniş bilgi için bkz: Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Çev: Belgin Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s.9.

(36) Grousset: a.g.e., s.63.

(37) Grousset: a.g.e., s.69.

(38) Ersan:a.g.e.s.1.

(39) Grousset: a.g.e., s.72.

(40) Hıristiyanlığın kabulüne kadar Ermeni pagan kültüründe Pers mitolojisinin derin etkileri görülür. Bu tesir, bugün de çeşitli festival isimlerinde yaşamaktadır. Vartavar festivali, Ermeni mitolojisindeki Mitra ve buna bağlı güneş kültü, Ermeni panteonunun baş tanrısı Aramazt(Ahura Mazda), Anahit vb. hepsi Pers menşelidir. Ayrıca eski Pers diline ait pek çok kelime Ermenicede mevcuttur. Geniş bilgi için bkz: R. Hovannisian: a.g.e., s.42. *Armenian: Folk Arts, Culture, and Identity*, s.15.

(41) Ersan: a.g.e., s.1.

(42) Rafael İşhanyan,: *Başlangıcından II. Yüzyıla Kadar Ermenilerin Tarihi*, Belge Yayınları, 2007, s. 120.

lefki Helenizm'inin elinden Media'yı ve Pers bölgelerini, arkasından Babil ve eski Asur' u alan (M.S. 140,149) Partlar, Akhamanış Pers İmparatorluğu'nu yeniden diriltecek güçte görünüyordular. Bu bölgede daha sonra Sasan oğlu Erdeşir miladi 226'da Part hâkimiyetine son verir. Erdeşir'in ölümünden sonra tahta çıkan Sâsânî hükümdarı I. Şapur'un Romalıları mağlup etmesiyle (İmparator Valerianus, M.S.244) bölgeye Sâsânîler hâkim oldular.⁴³ M.S.363 yılında Romalılarla İranlıların antlaşma yapmaları üzerine Ermenistan ikiye ayrıldı: Doğu Ermenistan toprakları İranlılara, Batı ise Romalılara bırakıldı. Doğu toprakları umumiyetle yerli halktan seçilen, sadık ve kısmen muhtar valilerce yönetildi.

Dördüncü yüzyılda Hıristiyanlığın L.Gregor'un öğretilerine göre kabul edilmesiyle⁴⁴ Ermeniler bir inanç ve kilise etrafında toplanmıştır.⁴⁵ Bundan bir yüzyıl sonra, M.S. 406'da Mesrob Masdots tarafından Ermeni alfabesi icat edildi. Esasen birçok dilden kelime ve diğer dilbilim unsurlarını içinde barındıran Ermenice bu şekilde "Krapet - Klasik Ermenice" adını aldı. Beşinci yüzyılın ortalarına doğru birçok gramer kitabı, İncil ve felsefî eser (Aristo ve Eflatun'dan) Ermeniceye tercüme edildi. Bu sebeple beşinci yüzyıl, Ermeni edebiyatı tarihinde "Altın Çağ" olarak nitelendirilir.⁴⁶

2.2. Ermenilerin Araplar ve Türklerle İlişkileri

M.S. V. yüzyıldan itibaren Bizans'a bağlanan Ermenistan toprakları bu tarihten sonra Bizans-Sâsânî çekişmesine sahne olur. Hükümlanlık kavgası iki güç tarafından devam ederken, daha sonra Sâsânî devletine son verecek ve Bizans'ın da Anadolu'daki topraklarının önemli bir kısmını ele geçirecek olan üçüncü bir güç ortaya çıkar. Heraklius'un 641'de ölümünden sonra Araplar Suriye'yi fethedince, Ermenistan'a sık sık akınlar düzenlemeye başlarlar. Mezopotamya'yı alan İyâz b.Ğanım 639/640 tarihlerinde Ermenistan'ın güneybatısına ilk seferi yapar,

Bitlis'e kadar ilerler.⁴⁷ İkinci Arap saldırısı 642 tarihinde, Habib b. Maslama ve Salman b. Rabia komutasında, Ermenistan'ın kuzeydoğu bölgelerine yapılır. Bu bölgenin asıl fethi Hz. Osman dönemine rastlar. Muaviye 645/646 yıllarında buraların fethine Habib b. Maslama'yı memur kılar.

Emevîlerin bölgeye yerleşmesinden sonra dahi Bizans Devleti bu toprakları elde etmekten vazgeçmedi. İmparator IV. Konstantinos (668-685)'un 678 yılında Emevîlere karşı kesin zaferinden sonra Ermenistan'ın ve Gürcistan'ın gelirleri Bizans ve Emevîler arasında paylaşıldı.⁴⁸ Daha sonraları da bu iki devlet kendi hükümlanlıklarını valileri aracılığıyla sürdürmeye çalışmışlardır.

Bizans devletinin hâkimiyetinde, yaklaşık beş yüz yıl devletin her kademesinde en üst görevlerde bulunan Ermeniler VII. ve VIII. yüzyıllarda devletin yaptığı savaşlarda Bizans'ın yanında yer almışlardır. Ama ironik bir biçimde, Ermeniler ile Bizans arasındaki mezhep farklılıkları nedeniyle Bizans devleti hiçbir zaman Ermenilere güvenmemiştir. Buna ilave olarak Bizans devletinin değişmez politikasının bir sonucu olarak, Anadolu'da Ermenilerin sürekli göçe ve farklı yerlere iskâna tâbi tutuldukları, Yunanlılaştırılmaya zorlandıkları görülür.⁴⁹

(43) Ersan: a.g.e., s. 2. Bu konuda geniş bilgi için bkz: *The Armenians of Iran*, Edited By Cosroe Chaqueri, Copyright 1998 by the President and Fellows of Harvard College, USA.

(44) Alban Tarihi'ni Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktaran Yusuf Gedikli, eserin önsözünde Hıristiyanlığı kabul eden ilk milletin Albanlar olduğunu ifade eder. Ona göre Albanlar M.S. 54'te Hıristiyanlığı kabul etmişler, bu din daha sonra 313'te devletin resmi dini olmuştur. Geniş bilgi için bkz:Kalakanthi Moses, *Alban Tarihi, Son Hunlar/ Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Mhitar Koş. Azeri Türkçesine aktaran: Prof. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesine Aktaran: Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006,s.5/6.

(45) Aziz Gregory ile ilgili bir efsaneye göre, Gregory Pers soyundandır. Ermeni kralını öldürmeyi ister. Kral Tırdat, Gregory'yi bunun üzerine hapse atar. Hapiste on üç yıl aç ve susuz yaşayan Gregory, Kral'ın dermansız bir hastalığa yakalanması neticesinde hapisten çıkartılır. Kralı tedavi eder, Kral bunun üzerine Hıristiyan olur, arkasından da bütün teb'ası yeni dine girer. Bugün Ermenilerin büyük bir kısmı Gregoryen mezhebine mensuptur. Bkz: *Armenian: Folks Arts, Culture, and Identity*,s.18.

(46) *Armenian: Folks Arts, Culture, and Identity*, s. 19.

(47) İslam Ansiklopedisi, MEB, Cilt: 4,1993, s.317. Mehmet Ersan, bu tarihi 641olarak gösterir. A.g.e.s.2.

(48) Ersan: a.g.e., s.2. Ayrıca bkz: Ostrogorsky: a.g.e., s. 121.

(49) *The Heritage of Armenian Literature, Volume -II*. Agop Hacikyan, Gabriel Basmajian, Edward S Franchuk,Nourhan Ouzounian, Wayne State University Press, Detroit, 2002,s.42. Ayrıca bkz: Ersan: a.g.e., s.7.

Arap hâkimiyetinin ilk yüzyılı onca savaşa rağmen Ermeniler üzerinde yıkıcı bir tesire sebep olmamıştır. Fakir de olsa VII. yüzyıldan başlayarak XI. yüzyıla kadar gelişen bir edebiyat mevcuttur. Bu yüzyıllar arasında yaşamış bazı ilahiyatçı, filozof ve tarihçilerin konumuzla doğrudan ilgileri olmadıkları için sadece isimlerini burada vereceğiz: Hovhan Mayravanetsi (572-650), Anania Şirakatsi (VII. yüzyıl), Tarihçi Sebeos (VII. yüzyıl), Zenob Glak (VII. yüzyıl), Hovhanes III. Odznetsi (ölümü:728), Hosrovdukht Goğtnatsi (VIII. Yüzyıl).⁵⁰Ancak Abbasiler zamanında bölgeye gönderilen valilerin ağır baskıları neticesinde yer yer isyanlar çıkmaya başladı. Bu isyanlar ağır bir şekilde basıldı. İsyanların şiddetle basılmaları Ermeni edebiyatının bu yüzyıllarda gelişmesini engellemiştir.

Selçuklu Türkleri Anadolu'da fetih hareketlerine girişmeden önce Doğu Karadeniz kıyıları, Gürcistan ve Ermenistan (Armenia, Van Gölü ve Batum arası) bölgeleri, Gence, Dovin, Nahçıvan, Dübeyl, Tiflis, Tebriz ve Hov gibi Müslüman emirliklerin dışında kalan yerler Bizans devletine tâbi Ermeni Bagratuni ailesinin yönetimindeydi. Ani'de I.Gagik (990-1020), Lori'de kardeşi Gurgen, Kars (Vanand)'ta Gagik'in amcaoğlu Abas (Abbas: 984-1020), Gence-Karabağ (Erran) bölgesinin güney tarafında yine Gagik'in yeğeni Apusahl (Ebû Sehl) hâkim idiler. Bu ailenin başka bir kolu da Çoruh nehrinin güneyi ile Fırat nehrinin kaynakları arasında kalan bölgede (Taik, Tao, Bayburt, İspir ve Oltu) hüküm sürüyorlardı.⁵¹

Van Gölü (Vaspurakan) bölgesi ise Ermeni Ardzruni ailesinin yönetimindeydi. Bölgenin doğusu (Antsevatsik) yine bu aileden Gurgen Haçık'ın, güneyi de (Rıstunik) kardeşi Senekerim'in (990-1006) elindeydi.⁵² Toprakların çeşitli Ermeni aileler arasında dağıtılmış olması, bu ailelerde hüküm süren derebeylik düzeni Ermenilerin birlik kurmaları karşısındaki en büyük engeldi.

Tarihi süreçte Türk-Ermeni ilişkileri kapsamlı olarak XI. yüzyılda⁵³ Selçuklularla

başlarsa da bu ilişkiyi, söz konusu tarihten çok daha gerilere götüren araştırmacılar da bulunmaktadır. Prof.Dr. Fikret Türkmen, Azeri akademisyen Prof.Dr. Mirali Seyidov'un "*Azerbaycan-Ermeni Edebi Elagaları, Bakı 1976, Sayat-Nova, Bakı 1954, Ermeni Menbeleri-Nesimi Haggında, Az.SSR Bakı 1956*" adlı çalışmalarına dayanarak "4. hatta 3.yüzyıllara kadar" bu temasları indirmektedir⁵⁴. Yine Prof.Dr. F. Türkmen, XI. yüzyıla kadar bu etkileşimin aralıklı da olsa devam ettiğini, ancak bunun kültürel boyutları hakkında fazla bir bilgiye sahip olmadığımızı⁵⁵ ifade eder. Prof.Dr. Türkmen'in verdiği bilgilere ek olarak; 8.yüzyılda Hazar Türklerinin Ermenilerle temaslarının olduğunu söylemeliyiz. Tarihçi Rene Grousset'in "barbarlar" dediği Hazar Türkleri, Transkafkasya'ya kadar gelmiş ve Paydaragan eyaletini, Azerbaycan'ı, Zaravant'ı işgal etmişlerdir⁵⁶.

Selçuklu-Ermeni ilişkileri, Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan önce XI. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak Haçlı Seferleri'nin sona erip Anadolu'nun gerçek anlamda Türkleşmesine kadar geçen üç asır gibi uzun bir zamanı kapsamaktadır. Dönemin Arap, Bizans, Haçlı, Gürcü ve Ermeni kayıtlarında bu ilişkilerden uzun uzadıya söz edilir.

1015-1021 tarihleri arasında Selçuklu başbuğlarından Sultan Alparslan'ın babası Çağrı Bey'in ilk defa Selçuklu-Ermeni ilişkilerini oluşturan Doğu Anadolu'ya yaptığı keşif seferi sırasında, Ermeni ve Gürcüler, yasal statüsünde bulunmalarına rağmen Bizans İmparatorluğu'yla ciddi anlaşmazlıklar içinde bulunuyorlardı⁵⁷. Türklerle hiç karşılaşmamış olan Ermeniler, "Mızrak, ok ve yaydan silahları çekili olan, beli kemerli, uzun ve örgülü saçlı, rüzgâr gibi uçan"⁵⁸ Türk atlıları karşı-

(50) The Heritage of Armenian Literature, Volume-II. s. 49 vd.

(51) Prof. Dr. Ali Sevim: *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s.1

(52) Sevim: a.g.e., s.2.

(53) Sevim: a.g.e.s.4.

(54) Prof.Dr. Fikret Türkmen: *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, Akademi Kitabevi, İzmir 1992, s.1.

(55) Türkmen: a.g.e., s.2.

(56) Grousset: a.g.e., s.303.

(57) Sevim:a.g.e., s.4.

(58) Sevim:a.g.e., s.5.

sında korku ve dehşete kapılmışlardır. Çağrı Bey, komutasındaki yaklaşık üç bin⁵⁹ askerle Vaspurakan (Van ve çevresi) bölgesinin bazı yerlerini işgal etmiş, daha sonra Mâveraünnehr'e dönerek kardeşi Tuğrul Bey'e yaptığı keşif seferi hakkında bilgi vermiştir. Türklerle Ermeniler arasındaki bu temaslar sonraki yıllarda yer yer şiddetli savaşımlara sahne olmuştur.⁶⁰ Özellikle Haçlı Seferleri sırasında Ermeniler fırsat buldukça -dindaşlık duygusuyla-Bizans ve Haçlı kuvvetleriyle birleşip Türklerle savaşmışlardır. Anadolu'nun tamamen fethedilmesinden sonra⁶¹ XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Türklerle Ermeniler arasında herhangi bir çatışma olmamış, Fatih döneminde de geniş dini özgürlüklere kavuşmuşlardır.

Bin yıla yakın bu ilişki süresince Türk yöneticilerin hoşgörüsü, bizzat Ermeni kaynaklarında yer almıştır. Urfalı Mateos'un "İranlıların ve bütün Hıristiyanların âlicenap ve tatlı Sultanı"⁶² diye nitelediği Sultan Melikşah, kendisine gelerek vergilerin azaltılmasını isteyen Ani katolikosu'nun isteklerini kabul etmiş ve "bütün kilise ve manastırları ve ruhanileri vergiden muaf" tutmuştur. Yine aynı tarihçi, Sultan Kılıçarslan'ın ölümü üzerine, "...çünkü o, her bakımdan çok iyi ve tatlı bir zattı."⁶³ ifadelerini kullanır.

3. Mose Horenası'ye Göre Ermenilerin Soyu ve Önemli Ata/Kahramanlar

Moses Khorenats'i, Nuh'un oğullarından söz ederken Yafet'in çocuklarını şu şekilde sıralar. Bu, aynı zamanda Ermenilerin bugün en çok kabul gören şeceresidir de: *Yafet*, ondan sonra *Gamer*, ondan sonra *T'iras*, ondan sonra *T'orgom*, ondan sonra *Hayk*, ondan sonra *Arameneak*, ondan sonra *Aramayis*, ondan sonra *Amasya*, ondan sonra *Keğam*, ondan sonra *Harmay*, ondan sonra *Aram*, ondan sonra *Güzel/Yakışıklı Ara*.⁶⁴

3.1. Amasya

Amasya⁶⁵ hayatını Armavir'de sürdürdü. Birkaç yıl sonra Keğam, ondan sonra da cesaretli P'arokh ve Ts'olok adlı oğulları doğdu. Çocuklarının doğumundan sonra Amasya, Aras nehrinin öbür yanına, güneşe, Ağrı Dağı yakınlarına gitti. Orada, dağın eteğindeki mağaralarda, çok masraf ederek tezyin ettiği iki ev inşa etti. Amasya bu evleri daha sonra oğullarına miras bıraktı. P'arokh ve Ts'olok bu evlere kendi adlarını verdiler. Bu şehirler bugünkü Doğubeyazıt yakınlarındaki Masis Dağı civarındaydılar. Amasya bu dağı kendi adıyla "Masis" diye adlandırdı ve Armavir'e döndü. Bir süre yaşadıkten sonra öldü.⁶⁶

3.2. Ara ve Semiramis/Şamiram

Aram'ın ölümünden sonra yerine oğlu Ara geçer. Bu sırada Asur kralı Ninus ölmüş, yerine karısı Semiramis Asur yönetimini almıştır.⁶⁷ Ancak, bu arada Ninus ölmeden

(59) Dönemle alakalı tarih kaynaklarında Çağrı Bey'in komutasındaki askerlerin sayısı farklı (3 bin, 30 bin, 30 atlı gösterilmektedir. Bkz: Ersan, a.g.e s.20.

(60) *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev: Hrnt D.Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer, Prof.Dr. Halil Yınanç, Türk Tarih Kurumu, Ankara,2000,s.183.

(61) XIV yüzyılın ortalarından itibaren Ermenistan ismi kayıtlarda kullanılmaz. Bu bölgeler Türkmen ve Kürt emirleri arasında paylaşılar. Bkz: İA,cilt.4.s322.

(62) Mateos: a.g.e., s.176.

(63) Mateos:a.g.e., s.231.

(64) M. Khorenats'i: A.g.e., s.74-75. Tevrat'a göre ise Yafet'in çocukları şunlardır: Gomer, ve Mecuc, ve Maday ve Yavan, ve Tubal, ve Meşek, ve Tiras. Ve Gomer'in oğulları: Aşkenaz, ve Rifat, ve Togarma. Ve Yava'nın oğulları: Elişa, ve Tartış, Kittim, ve Dodanım. Tevrat: Tekvin, 10/2-4. İki şecere arasında bazı benzerlikler görülmekle birlikte farklılıklar da mevcuttur.

(65) İsimler doğumlarına göre değil, alfabetik sıraya göre konulmuştur.

(66) M.Khorenats'i: A.g.e., s. 90-91. Keğam Kerovpıyan: A.g.e., s.21.

(67) M. Khorenats'i'nin anlattığı Semiramis ile mitolojide adından söz edilen Semiramis arasında zaman zaman farklılıklar görülür. Azra Erhat'ın Sicilyalı Diodoros'tan anlattığına göre, "Suriye'de Askalon yöresinde bir göl varmış, bu gölde Derketo adında kadın yüzlü, balık gövdeli bir tanrıça yaşamış. Aphrodite bu tanrıçaya kızmış ve onu yöredeki çobanlardan birine aşık etmiş. Derketo nur topu gibi bir çocuk doğurmuş, ama bir erkekle birleştiğine içerlediği için çobanı öldürmüş, doğurduğu kız çocuğu da bırakarak gölüne dalmış. Bebeği ak güvercinler mandıralardan aşırıkları süt ve peynirle beslemişler, adına da bunun için Semiramis, yani Suriye dilinde "güvercinlerden gelme" denmiş. (...) Semiramis büyüyüp güzel bir kız olmuş, o sırada da Babil Kralı Ninos Baktriana ülkesine savaş açmış, ama onları bir türlü yenemiyormuş. Semiramis'in kocası da ordudaymış, karısını yanına getirmiş. Semiramis yanına aldığı bir bölük askerle, kaleye hileyle girmiş, kaleyi ele geçirmiş. Ninos, bu zeki ve güzel kadını evlenmek istemiş, ancak kocası razı olmamış, Ninos vaz geçmeyince kocası intihar etmiş, Semiramis de Ninos'la evlenmiş. Ninos'un ölümünden sonra ülkeyi yönetmiş, savaşlar kazanmış. Ömrünün sonlarına doğru oğlunun kendisine

evvel Aram ile gizli bir ittifak yapmıştır. Ara, babası gibi önemli işler yapmaya devam eder, şehirleri bayır kılar. Onun ardından o yöreler *Ararat/Ayrarat* diye adlandırılır. Semiramis/Şamiram bunun güzelliğini duyduktan sonra Ara'ya kendi eliyle bir taç gönderir, eğer bunları kabul etmezse, Ninova'ya gelmesini ve kendisinin cinsel isteklerini karşıladıktan sonra emniyetli bir şekilde, tekrar Ermenistan'a dönebileceğini elçileri vasıtasıyla bildirir. Ara, bu iğrenç teklifi kabul etmez ve Semiramis'in elçilerini ayıplayarak bir utanç içinde geri gönderir. Moses Khorenats'i'ye göre Semiramis'in elçi ve hediye göndermesi birkaç defa tekrarlanmış, fakat her seferinde Ara tarafından reddedilmiştir.⁶⁸ Semiramis'in Ara tarafından reddedilmesi ve elçilerinin ayıplanması onun için bir savaş nedeni sayılır.⁶⁹ Semiramis, güçlü bir ordu hazırlayıp Ara üzerine yürür. Maksudı, Ara'yı öldürmeyip sağ yakalayarak köleleştirmek ve onunla bütün arzularını gerçekleştirmektir. Hatta ordusundaki askerlere Ara'yı öldürmemelerini, canlı tutmalarını emreder; ancak savaş meydanında Ermeniler yenilir ve Ara öldürülür. Bunu öğrenen Semiramis çok üzülür ve askerlerine savaş meydanını dolaşmalarını, Ara'nın cesedini bulmalarını emreder. İntikam almaya gelen Ermenileri kandırmak için Semiramis, "Tanrılarına emrettiğini ve Ara'nın yaralarını yalayarak onu hayata döndüreceklerini" söyler. Semiramis'in bütün çabalarına rağmen Ara hayata döndürülemez. Bunun üzerine Ara'ya benzeyen bir sevgilisini Semiramis giydirir ve halka göstererek, "Tanrılar Ara'yı yalayarak iyileştirdiler ve arzumuzu yerine getirdiler." der.⁷⁰ Buna karşılık, Sarkis Seropyan eserinde, "Haralez" adı verilen köpek soyundan yaratıklara Ara'yı yaşama döndürmelerini emreder." ifadesini kullanır.⁷¹ Bu arada Semiramis o bölgeyi gezer, bölgenin bitkilerine, havasına vurulur. Yaz mevsimini bu bölgede, diğer mevsimleri de Ninova'da geçirmeye karar verir. Van Gölü'nün kıyısında kendisine bir saray yaptırır. Van'ı mamur hale getirir.⁷² M. Khorenats'i bundan sonra Semiramis'in Hindistan seferini, oğlu Ninuas'la mücadele-

sini, Ermenistan'daki ölümünü ve kendisinden sonra meydana gelen olayları etraflı bir şekilde anlatır.

Semiramis'le Ara arasında geçen ve Ara'nın ölümüyle neticelenen bu motifin kökleri Tammuz ve İştar'a kadar gider.

Semiramis'le Ara arasındaki olayların büyük bir kısmı, hiçbir değişikliğe uğratılmadan Sasonlu Tavit Destanı'nda da yer alır. Destanın ikinci bölümünün kurgusu Mher ile İsmil Hatun arasında geçen olaylar üzerinedir. Destanın ilgili bölümünün kısa özeti şöyledir:

"İki ana bölümden oluşur: Medz Mber'in Sason Hükümdarlığı ve Medz Mber'in Msr Melik'iyle Yaptığı Savaş. Başlıca kahramanlar ise Teğtsun Dzam, Armağan, Medz Mber, Tzenov Hovan, Vergo, Keri Toros, Sibdag Dev, Msr Melik'i ve karısı İsmil Hatun'dur. Sanasar'ın, Vergo, Tzenov Hovan ve Mber adında üç oğlu olur. Mber bunların en küçüğüdür. Sanasar'ın ölümünden sonra Sason'u bir süre anneleri Teğtsun Dzam yönetir. Mber çok bızlı büyür, Sason dağlarında avlanmaya çıkar. Hayvanları elleriyle yakalamaktadır. Bir gün hayvanlara yetişemez, yorulur eve gelir. Mber çok güçlüdür aynı

ihanet edip öldüreceğini duyunca tahtı ona bırakarak ortadan kaybolmuş. Söylentiye göre Semiramis bir güvercin olmuş. Geniş bilgi için bkz: Azra Erhat: A.g.e., s. 294. Semiramis kelimesinin köken olarak *Sammu-rammat*'tan geldiği araştırmacılar tarafından ifade edilir. Semiramis efsanesi ve yaptıklarıyla ilgili geniş bilgi için bkz: Donald Mackenzie: *Myths of Babylonia and Assyria*, The Gresham Publishing Comp. London, s.416 vd. Sarkis Seropyan, *Can Güllüm Anahit ve Kazben* adlı eserinde Semiramis ve Ara ile ilgili başka bir efsaneyi, *Berlin Papirüsleri Koleksiyonu* gibi genel bir kaynak adı kullanarak anlatır. "17 yaşında Ninos, 13 yaşındaki teyzekızına sevdamandır. Kardeş olan anneleri Tampe ile Darkeya, yaşları küçük olduğundan evlenmeleri için ileri bir tarih kararlaştırırlar. Bu arada Ninos büyük bir ordunun başına geçer ve kuzeye; Anadolu Platosu'na doğru bir sefere çıkar. Belgenin bundan sonrası hasarlı olup okunamamış, ancak rastlanan bölük pörçük isimler arasında Eros, az ilerde de Armen adları yer alıyor. Tarihçiler bu büyük seferin yönünün rastlantı olmadığını, Ninos'un rakibinin kuzeyde bir yerde bulunduğunu iddia ediyorlar. Rakip ise Ermeni mitolojisine göre Ara, diğer tanımlama ile *Ara Keğetzig* (Güzel Ara) ya da Urartu tarihinde *Argisti* adıyla geçen kral. Bu durumda genel kanı, Ara Keğetzig-Şamiram Ermeni efsanesinin bir Urartu-Asur çatışması ile örtüştüğü, galip kumandanın sözlüsü ya da eşi Semiramis'in ise ülkesinin kuzeyindeki bereketli topraklara yaz aylarında sayfiyeye geldiği, her tarafa hüküm sürdüğü, iz bıraktığı. Nitekim Urartu kralı Menuas'ın eseri olan 35 km'lik su kanalının halk arasında adı Şamiram-arkı, Van kentinin eski adı ise Şamiramakert'tir." Sarkis Seropyan: A.g.e., s.79.

(68) M. Khorenats'i: A.g.e., s.97.

(69) Father Michael Chamich: A.g.e., s.22.

(70) M. Khorenats'i: A.g.e., s.98.

(71) Sarkis Seropyan: A.g.e., s.80.

(72) M. Khorenats'i: A.g.e., s.99.

zamanda. Yolları kesip Sason'u katliğa mahkûm eden bir aslan elleriyle öldürür. O günden sonra kendisine "aslan" lakabı verilir. Binip avlanmak için bir at arar, en sonunda babasından kalan silahları ve atı Kurkiğ Celali'yi alır. Kerry Toros ve şebirin ileri gelenleri Mber'i evlendirmek isterler. Ancak Mber, Sibdag Dev'in kaçırdığı kız olan Armağan ile evlenir. Msr Melik'ine Mber haraç ödemeyince, Melik, Mber'le teke tek savaşmayı teklif eder, üç gün birbirleriyle savaştıktan sonra Melik, Mber'i yenemeyeceğini anlar ve onunla bir antlaşma yapar. Buna göre Sason'dan haraç alınmayacak, ancak buna karşılık herhangi bir savaşta taraflar birbirlerine yardım edeceklerdir. Melik'in ölümü üzerine karısı tahta geçer, Mber'e bir mektup yazarak kendisiyle evlenmesini ve hem Msr'i hem de Sason'u yönetmesini ister. Armağan'ın bütün ısrarlarına rağmen Mber, İsmil Hatun'un yanına gider. Armağan, giderse onu koca olarak değil, kardeş olarak tanıyacağına yemin eder. Orada yedi yıl kalır, bu süre içinde İsmil Hatun onu sürekli sarhoş tutarak dönmesini engellemiş ve Mber'den de bir çocuğu olmuştur. Mber'in atı Kurkiğ Celali'den de tay almışlardır. Mber bir fırsatını bulup Msr'dan kaçır, Armağan onu yanına kabul etmez, araya giren rabipler ikisini barıştırırlar. Fakat yeminlerini bozdukları için de kısa sürede öleceklerini Armağan söyler. Nitekim Tavit'in doğumundan çok kısa bir süre sonra hem Armağan hem de Mber ölürler.⁷³

3.3. Aram ve Barşam/Ba'al Şamin

Moses Khorenats'i, Ermeni Tarihi adlı eserinde Ermeni halkının atalarını sayarken, Harmay'ın ölümünden sonra yerine Aram⁷⁴ geçti, der.⁷⁵ Aram çok cesur, kahramanca işler yapan, ülkesinin sınırlarını dört bir yana genişleten bir hükümdardır. Bu sebeple bütün milletler onun adından dolayı kendi halkına "Aramean/Arameank" demişlerdir.⁷⁶

Aram, Ninos'un Asur ve Ninova kralı olmasından birkaç yıl önce komşu halkların ona karşı oluşturdukları büyük bir baskıyla karşılaşır. Tarihçi M. Khorenats'i'nin belirt-

tiğine göre bu hünarlı ve yurtsever Aram, "Babasının topraklarının sınırlarının yabancılar tarafından çiğnendiğini, çocuklarının yabancıların hâkimiyetine girdiğini görmektense ölmek, yeğdir."⁷⁷ diyerek Medleri karşı ordusunu hazırlar. Sonuçta ani bir baskınla Medlerin ordusunu dağıtır ve Medleri de öldürür. Ancak Ninos Asur ve Ninova kralı olduktan sonra bütün düşüncesini, atası Bel'e yapılanların intikamını almaya verir. Yıllarca intikam planları yapar. Buna karşılık Aram da batıda önemli işler yaptıktan sonra ordusunu toplayarak doğuya, yani Asur krallığına bir sefer düzenler. Aram, orada devlerin ırkından Barşam'la karşılaşır. Aram onun da ordusunu yener, hatta Barşam'ı kendi mızrağıyla öldürür.⁷⁸ Yine M. Khorenats'i'nin bildirdiğine göre bu Barşam'ı Suriyeliler tanrı seviyesine çıkarmışlar ve uzun yıllar ona tapınmışlardı. Agathangelos'a göre, Aziz Gregor T'ordan'a

(73) Geniş bilgi için bkz: Dr. Mehmet Yılmaz: *Ermeni Sözlü Kültür Örneklerinden Sasonlu Tavit Destanı ve Türk Halkıyla Olan Münasebeti*, Zemge Yayınları, 2011, s. 20-21.

(74) Aram'ın M.Ö. 4000'lerde yaşadığını iddia eden araştırmacılar da vardır. Geniş bilgi için bkz: Paris M. Herouni: *Armenians and Old Armenia*, Yerevan 2004, s.231.

(75) M. Khorenats'i, Ermeni mitolojik tarihini yakından ilgilendiren bu bilgileri Mar Abas Katina adlı birisinden aldığı söyler. Söylentiye göre, bu Süryani rahip, yani Mar Abas Katina, Büyük İskender'in emriyle Khaldean dilinden Yunancaya çevrilen ve içinde kadim milletlerin tarihinden parçalar barındıran bir kitabı Ninova'daki bir kütüphanede bulur. Vağarşak'ın emriyle Mar Abas Katina, yalnızca Ermenilerin kadim tarihini anlatan bölümünü tercüme eder. Vağarşak bu kitabı büyük bir ehemmiyet verir ve saklamak için sarayındaki bir sütunun içini oyar, kitabı oraya saklar. İşte M. Khorenats'i, kendi eserini kaleme alırken, özellikle Ermenilerin erken dönem tarihi vakalarını bu eserden alır. Ancak Mar Abas Katina üzerine yapılan araştırmalarda bunun tarihi bir şahsiyet olma olasılığının zayıf olduğu, büyük bir ihtimalle M. Khorenats'i'nin kendi anlatımlarını gerçekmiş gibi göstermek için kendi zamanındaki yazarların büyük bir kısmının yaptığı gibi onun da böyle bir kişiyi uydurmuş olabileceğidir. Çünkü Ninova kütüphanesi M.Ö. II. yüzyılda yoktu, bu kütüphane M.Ö. 625 sıralarında yıkılmıştı. Kendisinin de eserinde belirttiği gibi eski efsaneleri, destanları, gelenekleri seven, onlara ilgi duyan biridir. Bir Hıristiyan rahibi olarak kendisinin Ermenilere ait pagan düşüncelere eserinde yer vermesi doğru olmazdı. Geniş bilgi için bkz: Zabelle Boyajian, Aram Raffi: *An Anthology of Legends and Poems of Armenia*, Indo-European Publishing, 2008, s.149 vd. Ayrıca bkz: *The Heritage of Armenian Literature, Volume I*, s.309. Bir başka görüşe göre ise, Mar Abas Katina M.Ö. 150'li yıllarda yaşamıştır. Bkz: Ed. James Dr. Issaverdenz: *Armenia and The Armenians*, Venice 1874, s. 51. Bunun yanı sıra Türkiye'de *Mitolojik Ermeni Tarihi* adıyla bir eseri yayımlanmış olan Keğam Kevropanyan'ın, bu eserin mitolojik tarih kısmı, Moses Khorenats'i'nin tarihinden yapılan alıntılardır. Fakat, yazar, Moses Khorenats'i'nin adını vermediği gibi, Mar Abas Katina'yı da gerçek bir kişi olarak kabul eder. Burada anlatılan hiçbir bir bilgiyi tenkide tabi tutmadan, olduğu gibi aktarır. Aynı şekilde Tigran ile mücadele eden Azdahak'ı da Med kralı, yani tarihi bir şahsiyet olarak kabul etmiştir. Geniş bilgi için bkz: Keğam Kevropanyan: A.g.e., s. 11/50.

(76) M. Khorenats'i: A.g.e., s.92.

(77) M. Khorenats'i: A.g.e., s.93.

(78) M. Khorenats'i: A.g.e., s.94.

geldiğinde orada Barşam'a adanmış bir tapınak görür ve tapınakla birlikte orada bulunan Barşam'ın heykelini de yıkar.⁷⁹ Ancak R.W. Thomson, Agathangelos'un söz konusu tarihine yazdığı girişte, Barşam'dan söz ederken, T'ordan'da ona adanmış bir tapınak olduğunu, Barşam'ın *Ba'alşamin*'den türediğini ve *cennetin efendisi* anlamına geldiğini söyler. Yine R.W. Thomson'ın M. Khorenats'i'ye dayanarak verdiği bilgiye göre, Büyük Tigran, Barşam'ın tapınakta bulunan ve Aziz Gregor tarafından yıkılan heykelini Mezopotamya'dan getirmişti.⁸⁰ Aram, sonunda Asur topraklarını ele geçirir ve onları vergi vermeye tabi tutar.

Barşam'la ilgili Ermeni mitolojisinin bazı parçalarını barındıran tarih kitaplarında Barşam'ın kimliği hakkında ciddi tutarsızlıklar görülür. Mesela, bazı kaynaklardaki bilgilere göre de Aram, Medleri yendikten sonra, bu sefer Aram'ın ülkesi Barşam tarafından istila edilir ve tam üç yıl onun hâkimiyetinde kalır. Barşam'ın kendisi, emrinde 40 bin piyade ve 5 bin süvari bulunan bir Babil prensi olarak gösterilir.⁸¹ Aynı kaynağa göre, Aram ordusunu toplayıp Barşamın üzerine yürür ve bütün askerlerini kılıçtan geçirir, vakit geçirmeden 40 bin piyade ve 2 bin süvari ile Kapadokya bölgesine hücum eder. Kapadokya prensi Payabis'i yenip onu Kıbrıs'a sürer. Yerine de kendi adamlarından Mişak'ı Kapadokya yöneticisi olarak bırakır. Aram, ayrıca Mişak'a bütün Kapadokya ahalisinin yalnızca Ermeniceyi konuşmalarını emreder.⁸² Aram, bu işlerden sonra Armavir'e döner. Yaptığı önemli işlerden dolayı Ermeni halkı onun adıyla anılır.⁸³ Bazı Ermeni kaynaklarında ise, Tanrı Vahagn ve Barşam'la -daha doğrusu Ermeni folklorunda Samanyolu'yla- ilgili bir efsaneden söz edilir. Efsaneye göre, Ermenilerin uzak atası Vahagn, zorlu bir kış gecesinde Barşam'dan saman çalar, samanı getirirken yolda bir kısmını döker, böylece bugünkü Samanyolu oluşur.⁸⁴ Yine aynı kaynak, Barşam'ın çok kuvvetli bir ihtimale göre Mezopotamya panteonuna ait *Baal Şamin* olacağını söyler.⁸⁵

3.4. Aramayis

Armenak, oğlu Aramayis doğduktan sonra uzun yıllar ömür sürdü. Öldüğü zaman yerine oğlu Aramayis geçti. Bu Aramayis, bir nehrin kıyısında yer alan bir tepeye yerleşti, daha sonra bu tepeye kendi adından türeyen "Armavir"i koydu. Daha sonra da oradaki nehre torununun adından hareketle "Araxes/Aras" adını verdi. Onun oğlu Şaray ve oğulları, maiyeti çok bereketli bir ovaya yerleştiler. Yerleştiği bu bölge, onun adıyla, yani Şirak diye anılmaya başlandı. Hatta derler ki, halk arasında Şaray'ın oburluğundan dolayı, "Seninki Şaray'ın boğazıysa, bizimki Şirak'ın ambarları değil." diye bir söz vardır.

Aramayis, oğlu Amasya doğduktan sonra uzun yıllar yaşadı, sonra öldü.⁸⁶

3.5. Armenak

M.Khorenats'i'ye göre Hayk, Bel ile yaptığı savaştan sonra bir müddet daha yaşadı, daha sonra bütün Ermeni halkını, daha Babil'de iken dünyaya gelmiş olan oğlu Armenak'a teslim etti. Armenak, Hark adıyla bilinen yeri kardeşleri Khor, Manavaz ve Manavaz'ın oğlu Baz'a bıraktı. Manavaz'ın kendisi Hark'ı alırken, oğlu Baz ise tuzlu gölün⁸⁷ kuzeybatısını aldı. Bu yerler, onların isimlerine hürmeten "Manazavean, Bznunik ve Orduni" olarak adlandırıldılar. Khor'un soyu arttı, sayıları çoğaldı; Ermeniler arasında şimdi "Khorkhoruniler" diye bilinen ve pek çok tanınmış insan yetiştiren sülalenin atası odur.

Armenak, bütün maiyetini topladıktan sonra kuzeydoğuya doğru gitti. Hayatını de-

(79) Agathangelos: A.g.e., s.323.

(80) Geniş bilgi için bkz: Agathangelos: *History of The Armenians*, Translation and Commentary by R.W. Thomson, Albany State University of New York Press 1976. s.lxi.

(81) Father Michael Chamich: *History of Armenia*, Calcutta 1827, s.18.

(82) Father Michael Chamich: A.g.e., s. 18.

(83) Father Michael Chamich: A.g.e., s.19.

(84) *The Heritage of Armenian Literature, Volume I, (From The Oral Tradition To The Golden Age)*, Coordinating Editor: Agop J. Hacikyan, Wayne State University Press, 2000, s. 34.

(85) Tir'in açıklandığı bölümde Bel/Marduk'a yer verildiği için burada tekrar değinilmemiştir. Ba'al Şam/Şamen/Şem hakkında ayrıntılı ve ileri çalışmalar için ayrıca bkz: *Encyclopaedia Judaica, Second Edition, Volume 3, BA-BLO*, Thomson Gale 2007, s. 9.

(86) M.Khorenats'i: A.g.e., s. 90.

(87) Van Gölü.

vam ettirmek için etrafı yüksek dağlarla çevrili, batıdan akan bir nehrin iki kısma ayırdığı, doğuya doğru alabildiğine genişleyen bir ovaya yerleşti. Dağlardan akan küçük nehir kolları buluşup kızların etrafında birleşen delikanlıların kolları gibi ovayı sarıyordu. Kuzeydeki dağ, gökyüzüne doğru yükseliyordu. Armenak bu ovanın kuzeyindeki bir bölümünü ekti, biçti; orayı şenlendirdi. Daha sonra buraya kendi adından ilham alarak *Aragats* adını koydu.⁸⁸

Armenak bir süre yaşadıkdan sonra öldü, yerine oğlu Aramayis geçti.

3.6. *Derketo/Atargatis*

Semiramis'in annesi. Antik Kuzey Suriye'de yarı balık, yarı insan olduğuna inanılan bereket tanrıçasının adı. Hierapolis'te (Halep'in kuzeyinde, bugünkü Manbij) bir tapınağı bulunuyordu. Atargatis adının kökeni ile ilgili olarak *Astarte* ve *Anat* isimlerinin birleşik bir formu ve kısmen de bereket ile ilişkisinin olduğudur. Yunanlar arasında bu tanrıçaya *Derketo* deniliyordu.⁸⁹ Atargatis'e adanan veya onunla ilgili ritüellerin yapıldığı bu tapınağın geniş bir tasviri Samsatlı Lucian tarafından yapılmıştır. Lucian'a göre, tapınak Hierapolis'te, muhteşem güzellik ve büyüklükteydi. Büyük avlunun içinde her biri yüz metreyi geçen iki tane fallik özellik taşıyan sütun mevcuttu. Bu sütunlar Bakkhos ve Juno'ya adanmışlardı. Yılda bir defa bu sütunlara çıkıp orada yedi gün kalanlar da olurdu. Tapınağın içinde altından ve pirinçten yapılmış tanrıların, kahramanların, rahiplerin ve kralların çok güzel heykelleri vardı. İçeride çok güzel kokular bulunur, ziyaretçilerin kıyafetleri uzun süre bu kokularla kokardı.⁹⁰ Yine bu tapınakta Tanrıça Atargatis/ *Derketo*'nun yarı balık yarı insan değil de tam bir kadın olarak tasvir edildiği bir heykeli de vardı.⁹¹

Şinasi Gündüz, Atargatis kültürünün varlığıyla ilgili olarak Urfa'dan ilginç bir ayrıntı verir. *Ayrıca verimlilik tanrıçası Atargatis*

(*İhtar, Venüs*) *kültü de Urfa'da çok önemliydi ve tanrıça adına şebir içerisinde bu kültürün sembolü olan kutsal balıklarla dolu havuz yapılmıştı.*⁹²

Bazı kaynaklarda Atargatis'in, İhtar'ın başka bir ismi ve formu olduğu söylenir. İhtar/Astarte/Atargatis miti, özellikle Sümer ve Semitik dinlerle bağlıdır. Dolayısıyla Mezopotamya, Suriye, Finike, Filistin'de daha çok aşkın ve fahişeliğin tanrıçası olarak tanınmaktadır. Genellikle, kucağında meme emen bir çocukla tasvir edilir.⁹³

3.7. *Harma/Harmay*

M. Khorenats'i'nin verdiği Ermeni şecerisine göre, Nuh'un oğlu Yafet'ten başlayarak onuncu sıradaki Ermeni atasıdır. Aram'ın babasıdır.

3.8. *Hayk ve Bel*

Büyük Tufan'dan sonra Hz. Nuh'un çocukları; Ham, Sam ve Yafes⁹⁴dünyaya hükmetti. Ermeniler Yafes'in oğlu Tiras, onun oğlu Togarma (Torkom)⁹⁵, onun oğlu Hayk⁹⁶ (Hayg)'in soyundan gelmektedir. Günümüzde Ermeniler kendilerine "Hay", Ermenistan'a da "Hayastan" derler.

Hayk, Ermenilere hem özgürlüğü hem de millet olma bilincini aşılmuş bir semboldür. Özellikle Asur/ Babil tanrısı Ba'al (Bel/ Baal) ile yaptığı özgürlük mücadelesiyle hatırlanır. Kaynaklara göre Hayk, Bel'e boyun eğmek istemedi. Oğlu Armenag'ın doğumundan sonra Babil'den ayrıldı ve kuzeye, Ara-

(88) Geniş bilgi için bkz: M. Khorenats'i: A.g.e., s. 89-90. Ayrıca bkz: Keğam Kerovpyan: A.g.e., s. 17-19.

(89) Özhan Öztürk: *Folklor ve Mitoloji Sözlüğü*, phoenix 2009, s.135.

(90) Geniş bilgi için bkz: Robert Allen Champbell: *Phallic Worship*, St. Luis-B.A.Company 1887, s.154.

(91) S. Benko: *The Virgin Goddess, Studies in The Pagan and Christian Roots of Mariology*, Brill Leiden-Boston 2004, s.54.

(92) Şinasi Gündüz: *Mitoloji ile İnanç Arasında*, Etüt Yayınları, 1998, s.151. Burada sözü edilen göl, bugün, bütün Türkiye'de tanınan Balıklı Göl'dür.

(93) Stephen Herbert Langdon M.D: *The Mythology of All Races, Semitic Vol.V*, Boston 1931, s.34. Bu bilgi, aynı zamanda kucağında çocuk İsa'yı tutan Meryem tasvirlerinin kökeni hakkında da bize bir fikir vermektedir.

(94) Ermeni kaynaklarında bunlar, Sem, Kam ve Hapet olarak geçer.

(95) Kalakanthi Moses, *Alban Tarihi ve Alban Salnamesi*,s28.

(96) Kerovpyan: a.g.e., s.11.

rat'a (günümüz Ağrı Dağı ve çevresi) göçtü. Oğulları, torunları, güçlü kuvvetli üç yüz adamı ve diğer yandaşlarıyla dağın eteğindeki bir ovaya yerleşti.⁹⁷ Hayk daha sonra bütün halkı torunu Gatmos'un idaresine bıraktı, kendisi de ailesini ve yanındaki yakın insanları aldı, kuzeybatıya yöneldi, bir yaylada konakladı. Togarma(Torkom)'nın soyundan gelenlerin yaşadığı yer olduğunu belirtmek için o yöreye Hayk, kurduğu köye de Haygaşen (Hayk'ın kurduğu) adını verdi.⁹⁸

Hayk'ın yaşadığı dönem olarak M.Ö. 2540 tarihi verilir.⁹⁹ M. Khorenats'i'ye göre Hayk cana yakın, kıvrıkcık saçlı, parlak gözlü, güçlü kuvvetli biriymiş. Babil'de Bel'in insanlara yaptığı zulme dayanmadığından kendi yakın çevresinden yaklaşık 300 kişiyi alarak kuzeye doğru, Ararat'a gider.¹⁰⁰ Bazı kaynaklarda ise, Hayk'ın Mezopotamya'da uzun süre kaldığı, Babil Kulesi'nin yapılışını, Nino-va şehrinin kuruluşunu gördüğünü, zamanla sayılarının artması üzerine buradan ayrılarak kuzeye, Ararat'a gittikleri anlatılır.¹⁰¹ Sarkis Seropyan ise, bu ayrılığı, Babil Kulesi'nin inşası sırasında Samilerin Güneş Tanrısı Bel ile Hayk'ın arasında çıkan bir anlaşmazlığa bağlar.¹⁰² Agathangelos'un tarihinde *Hayk* adı bir defa, o da benzetme unsuru olarak kullanılır. Metne göre Kral Trdat kendi elleriyle bir kiliseyi inşa ederken, "Hayk gibi güçlü kuvvetli" denilir.¹⁰³

Hayk Ararat'a geldikten sonra, oraya yerleşir, yeni binalar inşa ederler, zamanla yanındakilerle birlikte sayıları çoğalır. M. Khorenats'i, Mar Abas Katina'nın kitabından öğrendiklerini anlatmaya devam eder.¹⁰⁴ Bel her tarafa hükümdar olduktan sonra güvenilir bir adamını kuzeye, Hayk'ın yanına gönderir. Bel, Hayk'a kendisine itaat etmesi şartıyla imparatorluğun herhangi bir yerinde yaşayabileceğini elçisi vasıtasıyla bildirir. Hayk çok sert bir şekilde Bel'in elçisini gönderir. Bu duruma öfkelenen Bel hemen büyük bir ordu toplar ve Hayk'ın üzerine sefer düzenler. Hayk'ın ve Bel'in orduları bir ovada karşılaşılır, büyük bir meydan savaşından sonra

Hayk galip gelir. Hayk, kuvvetli bir okla, zırhla kaplı Bel'i göğsünden vurur. Onun cesedini mumyalar ve daha önce kurduğu Hark şehrine götürür, herkesin görebileceği bir yere gömer. Hayk'ın bu başarılarından sonra onun ülkesine "Hayk" denir.¹⁰⁵ Gerçekten de bugün Ermeniler kendilerine "Hay", ülkelere de "Hayastan" adını verirler. Bazı kaynaklara göre Hayk uzun bir sürmüştür. Tam dört yüz yıl yaşadıktan sonra ölmüştür.¹⁰⁶

Hayk ve Bel'le ilgili M. Khorenats'i'nin anlattıklarında Urartu-Asur savaşlarının te-sirleri vardır. Aynı şekilde Hayk ve Bel'in savaşının akisleri Ermeni sözlü geleneği içinde önemli bir yeri olan Sasonlu Tavit Destanı'nda da görülür. Birinci bölümde Sanasar ve Bağdasar kardeşlerin Bağdat'taki Halife'ye karşı yaptıkları savaşların kökenlerinde Hayk ve Bel'in mücadelesinin izleri yatmaktadır. Destanın üçüncü bölümünde, yani destana adını veren Tavit'in Msr Melik'ine karşı mücadelesinde de Hayk ve Bel'in mücadelesinden alınmış motifler çoktur. Buraya destanın üçüncü bölümünün kısa bir özetini alıyoruz.

"Destanın en önemli dairesidir. İki ana bölümden oluşur: Tavit'in Msr Melik'yle Savaşı, Tavit ve Hantut. Ancak bu bölümler de

(97) Kerovpyan: a.g.e., s.13.

(98) Ağrı Dağı'nın, bugün Ermenistan'ın milli sembolü olması ve çevresindeki toprakların da Ermeniler tarafından kutsal kabul edilmesinin temel sebebi bu mitolojik arka plandır. Ermenistan'ın devlet arması da ilginçtir. Bugünkü Ermenistan'ın devlet arması ile 1918'deki kısa ömürlü Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'nin armaları birbirine çok benzer. Şimdiki armada, sola bakan bir kartal, sağa bakan bir aslan figürü bulunmaktadır. Kartal ve Aslan figürünün ortasında kalkan biçiminde, Ermeni tarihinde çok önemli bir yere sahip olan dört ailenin (Artahi, Bagratuni, Arsasid, Rubenyan) sembolleri vardır. Kalkanın ortasında, yine kalkan biçiminde Van Gölü ve arkasında Ağrı Dağı (Ermeni kaynaklarında Ararat/Masis), onunda zirvesinde Nuh'un gemisini temsil eden figürler vardır. En alta kılıç güç ve kudreti, buğday başağı verimliliği ve Ermenilerin çalışkanlığını, tüyler Ermenilerin düşünsel gelişmişliğini, kırk zincir de Ermeni halkının özgürlüğünü temsil eder. İlginçtir Türkiye Cumhuriyeti'nin bir devlet arması bulunmadığı gibi, kendisine ait bir toprak parçasının başka bir ülkenin devlet armasında yer almasına da bir itirazda bulunmamıştır.

(99) Ed. James Dr. Issaverdenz: A.g.e., s. 51.

(100) M. Khorenats'i: A.g.e., s.85.

(101) Ed. James Dr. Issaverdenz: A.g.e., s.52.

(102) Sarkis Seropyan: A.g.e., s.72.

(103) Agathangelos: A.g.e., s.307.

(104) Aram ve Barşam'ın anlatıldığı bölümde Mar Abas Katina'dan söz edildiği için burada aynı bilgileri tekrarlamıyoruz.

(105) M. Khorenats'i: A.g.e., s.87-88. Bu eserde Hayk ve Bel'in çatışması çok artistik bir dille verilir.

(106) Antranig Azhderian: *The Turk and The Land of Haig or Turkey and Armenia*, The Mershon Company, New York, 1898, s.36.

kendi içlerinde alt kısımlara ayrılırlar. Tavit'in Msr Melik'yle Savaşı, sırasıyla "Çocuk Tavit Msr'da, Çoban Tavit, Avcı Tavit Babasının Manastırını Yeniden İnşa Eder ve Kolbaşı'nın Ordusunu Bozguna Uğratır, Tavit Msr Melik'inin Tabsildarlarını Cezalandırır, Tavit'in Msr Melik'yle Savaşı" başlıklarıyla verilir. Tavit ve Hantut bölümü ise "Tavit'in Evlenmesi, Tavit'in Ölümü" adını taşır.

Başlıca kahramanlar Tavit, Tzenov Hovan, Vergo, Msr Melik'i, İsmil Hatun, Hantut, Yaşlı Dul'dur.

Mber ve Armağan'ın ölümünden sonra bebek Tavit, Sason'da biçbir kadının sütünü içmez. Çaresiz kalan Tzenov Hovan, Tavit'i Kurkig Celali'ye teslim edip onu İsmil Hatun'a, Msr'a götürmesini söyler. Tavit'i alan İsmil Hatun onu kendi çocuğu Melik gibi yetiştirir. Tavit çok hızlı büyümektedir. Melik ve arkadaşlarının oynadıklarına meydana gidip onları seyretmek, onlarla oynamak ister. Bir gün Melik ve arkadaşları meydana gürz yarışı yaparken Tavit, Melik'in gürzünü yakalar, tek eliyle çok uzağa fırlatır. Bunu gören Melik korkar, annesine bu çocuğun bir gün kendi sultanlığının sonunu getireceğini söyler. Sonunda Melik, Tavit'e tahammül edemez, onu amcalarının yanına, Sason'a gönderir. Onu götürecekt muhafızlara da yolda Tavit'i öldürmelerini tembihler. Tavit muhafızları öldürerek baba ocağına gelir. Amcası Tzenov Hovan şehirdeki herkese Tavit'i koyun, keçi çobanı yapacağını söyler. Şehrin sürüsünü Sason dağlarında olatmaya götüren Tavit, oğlakları, kuzuları tanımadığından dağdaki bütün tavşanları, tilkileri, sansarları toplar, sürüye katar, şebre getirir. Abali buna çok şaşırır. Daba sonra halk Tavit'e nabırı yayma işini verirler. Adet olduğu üzere nabırı Sason dağlarına olatmaya götüren Tavit, büyük yırtıcıları tanımadığından kurtları, ayıları, aslanları, kaplanları nabıra katar, şebre getirir. Halk yırtıcı hayvanları görünce korkularından dışarı çıkamaz. Bu arada vahşi hayvanlar korkularından biri diğerine dokunamaz. Tavit bin bir zahmetle topladığı hayvanları serbest bırakır. Tavit çobanlık yaparken ineklerini çalan devleri takip eder, hepsini öldürür,

Sason'dan çaldıkları hazineleri de balka dağıtır. Bu arada Tavit büyür, serpilir. Babası Mber'in yaptırdığı, fakat Msr Melik'i tarafından yıkılan manastırı yeniden inşa eder. Melik, Kolbaşı'yu çağırıp bir ordu toplamasını ve güçlenen Tavit'i mağlup etmesi için Sason'a gitmesini söyler. Tavit, Kolbaşı'nın ordusunu yener. Tavit, Msr Melik'ine haraç da ödemez. Melik'in gönderdiği adamların kimisini öldürür, kimisini döver, hakaret eder, Msr'a gönderir. Bunun üzerine Melik, dünyanın dört bir yanındaki müttetiklerine, Tavit'le yapacağı savaşta onun safında yer almaları çağırısında bulunur. Büyük bir ordu toplanır. Tavit ve Melik'in yaptıkları düelloda Tavit, Melik'i öldürür, ordusundaki askerleri de serbest bırakır.

Tavit'in Melik'i yenmesi üzerine şöbreti her tarafa ulaşır. Tavit'in amcaları ona kız aramaya başlarlar. Neticede Ç'm'şkeig Sultan ile Tavit'in sözünü keserler. Haberini Gabudgoğ Kralı Vaço-Maço'nun kızı Hantut da alır. Hantut çok güzel ve akıllı bir kızdır. Kendisini dünyanın dört bir yanından gelen peblivanlar istemekte, ancak onun aklında Tavit vardır. Sokakta saz çalarak geçimlerini sağlayan âşıkaları ücretle tutar, onları kendisinin methini yapmaları için Sason'a gönderir. Sason'a giden âşıklar Tavit'e Hantut'u överler. Tavit orada Hantut'a tutulur. Hantut'u almak için onun memleketine gider. Tavit'in Hantut'u almaya geldiğini duyan Kral Vaço-Maço'nun düşmanları ordularıyla onun şehrini kuşatırlar. Tavit onların ordularını bozguna uğratır. Sonunda Hantut'u alır, Sason'a gelirken yolu Ç'm'şkeig Sultan'ın sarayının yanından geçer. Sultan, Tavit'e sözünde durmadığı için onunla savaşmak ister. Tavit kabul eder. Hantut'la düğünlerinden sonra sözünü unuttur, bir süre sonra Ç'm'şkeig Sultan'la savaşmak için Ablat'a gider, orada Sultan'ın kız kardeşi tarafından zehirli bir okla Tavit öldürülür. Onun ölüm haberini alan Hantut da kalenin en yüksek kulesine çıkarak kendisini aşağıya atar.¹⁰⁷

Hayk, özellikle Ermenilerin milli kültür ve kimlik kazanmaları hususunda önemli bir figürdür.

(107) Geniş bilgi için bkz: Dr. Mehmet Yılmaz: A.g.e., s.21-22

3.9. Keğam

Amasya'nın oğlu Keğam'ın yıllar sonra Armavir'de bir oğlu dünyaya geldi. Ona Harmay adı verildi. Keğam, Armavir kentini bütün yerleşimcileriyle birlikte oğlu Harmay'a bıraktı, kendisi kuzeydoğudaki bir diğer dağın civarında bulunan bir gölün kıyısına yerleşti.¹⁰⁸ Keğam bu dağa kendi adından dolayı Keğ/Geğ, orada kurduğu yerleşim yerine ise Keğarkuni/Geğarkuni adını verdi. Daha sonra bu göl de aynı isimle anılır oldu.¹⁰⁹ Keğam'ın daha sonra Sisak adında bir oğlu oldu. Sisak, yakışıklı, güzel konuşan, savaşçı bir yiğitti. Babası ona Sevan Gölü'nün güneydoğusundan Aras nehrinin aktığı ovaya kadar olan toprakların büyük bir kısmını ve çok sayıda hizmetçiyi bıraktı. Sisak bölgeyi şenlendirdi. Persler buraları onun adına hürmeten Sisakan adıyla andılar.¹¹⁰

16

“Keğam, ülkesini bir kısmını Sisak'a bıraktıktan sonra güneybatıdaki ovaya döndü, burada bir kent kurdu, adını Keğami koydu. Daha sonra bu şehir, Keğam'ın torunu Karni'nin adıyla anıldı. Elli yıllık hükümdarlıktan sonra, ülkenin yönetimini oğlu Harmay'a bıraktı.”¹¹¹

3.10. Nvard/Nuard

Ara'nın eşidir. Hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, S. Seropyan “Nuard” adını etimolojik olarak şöyle yorumlar: “Biz Nuard adında Küçük Asya'nın “Ma”, Sumer, Akat'ın NANA ya da NİNA, Ermeniler'in NANE ya da ANAHİT tanrısının gizlendiğine inanıyoruz, zira Nuard'ın “NU”su NANE da ANAHİT, “ART”ın ise ARA (Urartuya göre “ART-İ”) olduğuna kesin gözüyle bakıyoruz. Buna göre Nuard-ARTİ'nin “NU”su ya da ARA'nın sevgili eşi olmalı. ARA=GÜNEŞ, NU=NİN ise yeni ay olduğuna göre, Nu=art adını Güneş'in sevgili Ay'ı şeklinde yorumlamak hiç yanlış olmayacak.”¹¹²

4. Sonuç ve Değerlendirme

Bir toplumun değerler sistemini oluşturan ana faktörlerin başında mitoloji gelir. Özellikle XIX. yüzyılın başından başlayarak XX. yüzyılda giderek hızlanan mitoloji araştırmaları ve bunun yanında yeni kimlikler inşa etme veya mevcut olanı daha da zenginleştirme anlayışı halen devam etmektedir. Bu, aynı zamanda milli bilincin oluşmasını da sağlar. Zaman içinde belki mitolojik öğeler zayıflayabilir veya kısmen değişebilir, ama asla kaybolmazlar. II. Dünya Savaşı sırasında Fin halkının mücadele azmini kendi destanları olan Kalevala'dan aldığı bilinmektedir.

Ermenilerin kim olduklarıyla ilgili olarak gerek yukarıda çeşitli araştırmacılar tarafından ileri sürülen farklı teoriler olsun, gerekse M. Khorenats'i'nin tarihinden genişçe yararlanarak tanıtmaya çalıştığımız mitolojik kökenli teori olsun, bunların hiçbiri Ermenilerin kim olduklarıyla ilgili kesin bilgiler verememektedir. Ancak, bugün Ermenilerin ekseriyeti mitolojik teoriyi benimsemiş durumdadır. Bu teoriyi benimsemenin hem Ermenilerin vatan anlayışına hem de toplumsal varoluşlarıyla ilgili tasavvurlara önemli bir katkısı bulunmaktadır. Çünkü, bu teoriyle Ermeniler kendilerini çok kadim bir millet olarak gördükleri ve gösterdikleri gibi, aynı zamanda tarih içinde üzerinde yaşadıkları toprakları kendilerinin doğal vatanı olarak görmektedirler. Nitekim Hayk ve Bel'in anlatıldığı bölümde işaret edilen bugünkü Ermenistan'ın devlet armasında görülen mitolojik figürlerde bu aidiyet kültürü ve kadim toprak anlayışı açıkça sergilenmektedir.

(108) Keğam Seropyan eserinde bu dönem için “ Tarih, milattan önce bin dokuz yüzlü yıllardı.” ifadesini kullanır. A.g.e., s. 21. Oysa M. Khorenats'i'nin Robert W. Thomson tarafından yapılan ve bizim de kaynak olarak kullandığımız İngilizce çevirisinde böyle bir ifade yoktur.

(109) Keğam/Geğam Gölü bugünkü Sevan Gölü'dür. Sevan Gölü Ermenistan topraklarında yer almaktadır. Dede Korkut Hikâyesleri'nde *Gökçe Deniz* adıyla geçer.

(110) M.Khorenats'i: A.g.e., s.91 vd. Keğam Keropyan: A.g.e., s.21.

(111) Keğam Keropyan: A.g.e., s. 21-22.

(112) Sarkis Seropyan: A. g. e. s.81. Yazarın yorumuna saygı duyuyoruz; ancak son derece karışık ve aşırı bir yorumlama. Cümle yapısına ve imlaya dokunulmamıştır.

Ermeni mitolojisi, tarihi ve kültürü, tarihsel süreçte çok farklı din, dil ve kültürden beslendiğinden hayli zengindir. Bu alanda yapılacak yeni araştırmalarla, genel anlamda Ermeni kültürüyle ilgili daha güvenilir bilgiler elde edilecektir.

Kaynaklar

Agathangelos: *History of The Armenians*, Translation and Commentary by R.W. Thomson,

Albany State University of New York Press 1976.

AKURGAL, Ekrem: *Urartu Medeniyeti*, dergiler.ankara.edu.tr/14/695/8818 (Erişim Tarihi: 24.01.2014)

ALPMAN, Dr. Adil: "Hurriler", *dergiler.ankara.edu.tr/18/833/10518.pdf.s. 283 vd.*(Erişim Tarihi: 15.06.2013)

Antik Dünya Ansiklopedisi, Çeviren: Zeynep Gür, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2010.

Ekrem Akurgal: *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak 1997.

Armenian: Folks Arts, Culture, and Identity, by Levon Abrahamian -Nancy Sweezy, İndiana University Press, 2007.

Armenian Folklore Bibliography, Anne V. Avakian, University of California Press Berkeley-Los Angeles-London, 1994,

Armenia and Her People or The Story of Armenia, By Rev. George H. Filian, Hartford, Conn 1896.

The Armenians of Iran, Edited By Cosroe Chaqueri, Copyright 1998 by the President and Fellows of Harvard College, USA.

The Armenian People From Ancient to Modern Times, Volume-I, edited by Richard G. Hovannisian, St. Martin's Press, New York, 1997.

AZHDERİAN, Antranig: *The Turk and The Land of Haig or Turkey and Armenia*, The Merston Company, New York, 1898.

BENKO, S.: *The Virgin Goddess, Studies in The Pagan and Christian Roots of Mariology*, Brill Leiden-Boston 2004.

BOYAJİAN, Zabelle, Aram Raffi: *An Anthology of Legends and Poems of Armenia*, İndo-European Publishing, 2008.

CHAMPBELL, Robert Allen: *Phallic Worship*, St. Luis-B.A.Company 1887.

CHAMİCH, Father Michael: *History of Armenia*, Calcutta 1827.

Encyclopaedia Judaica, Second Edition, Volume 3, BA-BLO, Thomson Gale 2007.

ERSAN, Mehmet: *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.

The Greenhaven Encyclopedia of Ancient Mesopotamia, by Don Nardo, Robert B. Kebric, Greenhaven Press, USA, 2007.

GROUSSET Rene: *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev: Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul 2006.

GÜNDÜZ, Şinasi: *Mitoloji ile İnanç Arasında*, Etüt Yayınları, 1998.

Issaverdenz , Ed. James Dr.: *Armenia and The Armenians*, Venice 1874.

İslam Ansiklopedisi, MEB, Cilt: 4,1993.

The Heritage of Armenian Literature, Volume I, (From The Oral Tradition To The Golden Age), Coordinating Editor: Agop J. Hacikyan, Wayne State University Press, 2000.

The Heritage of Armenian Literature, Volume -II. Agop Hacikyan, Gabriel Basmajian, Edward S Franchuk,Nourhan Ouzounian, Wayne State University Press, Detroit, 2002.

HEROUNİ , Paris M.: *Armenians and Old Armenia*, Yerevan 2004.

HOVANNİSİAN, Edited by Richard G.: *The Armenian People From Ancient To Modern Times, Vol: I, (The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century)*, , St. Martin's Press New York, 1997.

Kalakantlı Moses, *Alban Tarihi, Son Hunlar/ Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Mhitar Koş. Azeri Türkçesine aktaran: Prof. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesine Aktaran: Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

KEROVPYAN, Keğam: *Mitolojik Ermeni Tarihi*, Çev: Sarkis Seropyan, Aras Yayınları, İstanbul 2003.

KOCAMAN, Sanem Erdil: *Urartu Kültürü Üzerindeki Geç Hitit Etkileri*, , Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eski Çağ Tarihi Dalı, İstanbul 2007, s.i. Ayrıca bkz: *Armenian Folklore Bibliography*, Anne V. Avakian, University of California Press Berkeley-Los Angeles-London, 1994.

KRAMER, Samuel N.: *Tarih Sümer'de Başlar*, Kabalıcı Yayınları 1999.

Xenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, Türkçesi: Tanju Göksel, Sosyal Yayınları, İstanbul 1998.

LANGDON, Stephen Herbert M.D: *The Mythology of All Races, Semitic Vol.V*, Boston 1931.

MACKENZİE, Donald: *Myths of Babylonia and Assyria*, The Gresham Publishing Comp. London,1915.

Moses Khorenats'i: *History of Armenians*, Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W.Thomson, Harvard University Press, 1980.

OSTROGORSKY, Georg: *Bizans Devleti Tarihi*, Çev: Prof. Dr. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

ÖZTÜRK, Özhan: *Folklor ve Mitoloji Sözlüğü*, phoenix 2009.

RUSSEL, James R.: *Zoroastrianism in Armenia*, Harvard Iranian Series, Volume Five, Editor: Richard N. Frye, Harvard University 1987.

SALVİNİ, Mirjo: *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Çev: Belgin Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.

SEROPYAN, Sarkis: *Can Gülüm Anabit ve Kazben, Ermeni Tanrıları Konuşuyor*, Belge Yayınları 2003.

SEVİM, Prof. Dr. Ali: *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

SEVİN, Veli: *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası -I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.

Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, Çev: Prof. Dr. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.

TÜRKMEN, Prof.Dr. Fikret: *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, Akademi Kitabevi, İzmir 1992.

Urfa'lı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Çev: Hrant D.Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer, Prof.Dr. Halil Yınanç, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

YILMAZ, Dr. Mehmet: *Ermeni Sözlü Kültür Örneklerinden Sasonlu Tavit Destanı ve Türk Halkıyla Olan Münasebeti*, Zemge Yayınları, 2011.